

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18.Yüzyıllar)

Ottoman Education and Science in the Observations of the Europeans (16th- 18th Centuries)

Zafer Karademir*

Özet

Seyyahlar başta olmak üzere gözlemlerini kaleme alan kişilerin bıraktıkları bilgiler tarihsel bilginin ve tarih bilincinin oluşmasında oldukça önemli bir paya sahiptir. Bu bilgilerin modern tarihçiler tarafından yorumlanması ve tarih biliminin gelişmesi adına gün yüzüne çıkarılması ise en az seyyahların yazdıkları kadar önemlidir.

Osmanlı Devleti de kendi çağında pek çok Avrupalı seyyahı ağırlamıştır. Çoğu eğitilmiş olan bu insanların gördükleri ve işittiklerini sayfalara dökmeleri ile ciddi bir seyahatname arşivi oluşmuştur. Bu gözlemciler sadece seyyahlarla sınırlı kalmamış diplomat ve esirler de anı mahiyetinde yazdıkları ile literatüre büyük destek sağlamışlardır. İşte bu çalışma on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla üç asrı kapsayan süreçte bu Avrupalı gözlemcilerin Osmanlı bilim dünyasını ve bu dünyanın aktörlerini nasıl gördüklerini aktarmak adına küçük bir adım niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Avrupalı, seyyah, diplomat, Osmanlı bilimi.

Abstract

The information left by especially the traveler and by the other people has a big share for occurring the history consciousness and the historical information. The interpretation of that information by the modern historians and uncovering on behalf of the expansion of history science is also as much as important like the writings of the observers.

Ottoman state also hosted many European travelers in its era. A serious travelogue archive consisted by writing of those people many of whom were trained of what they had seen and heard. Those observers were not limited with only travelers but some diplomats and captives

---

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail: zaferkarademir58@gmail.com

provided big contribution to the literature with their writings as memory. So this study is like a small step on behalf of transferring of how the European observers did see the Ottoman science world and the actors of this world in the era of three centuries from the sixteenth to the seventeenth centuries.

Keywords: Ottoman, European, traveler, diplomat, the Ottoman science.

Giriş

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Halkının Bilimsel ve Kültürel Vaziyeti Hakkında Genel Görüşler

Osmanlı toprakları her zaman yabancıların ilgisini çekmiş, her sınıftan gözlemci gördüklerini ve duyduklarını kimi zaman aynen kimi zaman da abartarak ya da değiştirerek kendi toplumlarına aktarmışlardır. Ancak konuya girmeden önce bu şekilde kaleme alınan gözlemlerin tarihsel bilgi ve yöntem açısından değerlendirilmesi uygundur. Her şeyden önce, Osmanlı topraklarına gelen yabancıların çeşitli nedenlerle doğru bilgilere ulaşmada, gözlemlerini hakikate uygun olarak anlamalarında ve aktarmalarında sıkıntı yaşadıkları bir gerçektir. Örneğin gözlemciler için kimi zaman gayr-i Müslim olmaları sebebiyle Müslüman toplumun içine girip onlarla konuşamamak bir engel olmuş iken¹ kimi zaman da resmi görevli olan birinin görevinden kaynaklanan stratejik kaygılar gözlemlerinin sınırlı kalmasına sebep olmuştur.² Avrupalıların yaşadıkları güvenlik sorunları³ ile dil bilmemeleri de gözlemlerinin dar kapsamlı olmasına neden olan etkenlerdendir.⁴

¹1553- 1555 tarihleri arasında Osmanlı ülkesini gezen Alman seyyah Hans Dernschwam eserine şunları yazmıştı: “*Halkın arasına girebilseydik, pek çok şey görüp pek çok şey öğrenecektik. Bizim hareketlerimiz öylesine tabdii edildi ki neredeyse kendi dilimizi unutacaktık.*” Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, Çeviren: Yaşar Önen, Ankara 1987, s. 169.

² Macar Kralı Ferdinand adına Kanuni Sultan Süleyman ile dostluk anlaşması imzalamak gayesi ile 1530 yılında İstanbul’a gelen elçilik heyetinde çevirmen olarak yer alan Benedict Curipeschitz, Saraybosna’da Sırlar ile konuşmak istediğinde kendisine bunun yasak olduğu belirtilmişti. Benedict Curipeschitz, *Yolculuk Günlüğü 1530*, Çeviren: Özdemir Nutku, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 26.

³ Alman seyyah Salomon Schweigger 1578 yılı yazında Belgrad yolunda Ova mevkiinden geçerken şehre girememiş, bu durumu “*çünkü halk bize karşı saldırılarda bulunuyor*” diye ifade etmişti. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*, Yayıncı Hazırlayan: Heidi Stein, Çeviren: S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 38.

⁴ Hamiyet Sezer, “Batıların Gözüyle Türkler”, *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 394.

Yabancı gözlemcilerin aktardıkları bilgilerin azımsanamayacak bir kısmının sübjektif, abartılı ve önyargılı görüşleri içeren yorumlar olduğu da bir gerçektir. Bu anlamda gözlemciler arasında üstünkörü bilgiler sunanlar veya din ve siyaset propagandası yapma amacını güdenler de bulunmaktaydı.⁵ Braudel'in⁶ ifade ettiği gibi bizzatı bir tarih olmayan, ama onu çevreleyen ve destekleyen geziler tarihine ait bilgi ve yorumları içeren seyahatnamelerin, bu genel metodolojik özellikleri ile değerlendirilmeleri elzemdir.

Bu bilgiler ışığında bakılacak olursa incelenen dönemde Osmanlı topraklarında bulunmuş olan Avrupalıların Osmanlı bilimi hakkındaki genel görüşlerinin farklılıklar arz ettiği görülecektir. Onların görüşlerinin şekillenmesinde ne amaçla geldikleri kadar hangi görevde oldukları ve dini-entelektüel altyapılarının seviyesi gibi temel özellikler büyük rol oynamıştır. Bu anlamda aşağıda çeşitli örnekleri ile görüleceği gibi yapılan gözlem ve değerlendirmelerde gerçeğe yakın ifadelerin yanı sıra hakikatle çok da bağı olmayan yanlı ve maksatlı aktarımlar da olmuştur. Örneğin 1554–1562 yılları arasında Osmanlı topraklarında iki kez görevli bulunan Avusturyalı elçi Ogier Ghiselin de Busbecq, Türklerin tarih kronolojisini bilmediklerini ve genel geçer bilgilerden bile habersiz yaşadıklarını iddia etmişti.⁷ Hemen hemen aynı yıllarda Fransız elçilik heyetinde görevli iken Osmanlı topraklarına gelen Jacque Gassot ise Osmanlı ülkesindeki Bizans'tan kalma bazı eserlerin harabe halini gördüğünde Türklerin “uygarlıktan uzak kalmış bir millet” olduklarını düşünmüştü.⁸ Fransız kralı XIII. Louis'in resmi tarihçisi olan ve III. Murad zamanında İstanbul'a gelerek Osmanlı tarihi ve sarayı hakkında detaylı bir çalışma ortaya koyan Michel Baudier ise, Türklerin genelde eğitime karşı ilgisiz olduklarını, tıp alanında ileri seviyelere ulaşmış kimseleri yetiştirecek bilim dallarında eğitim vermediklerini ileri sürmüştü. Saraydaki hekimlerin çoğunun Yahudi olmasını da buna bağlamıştı.⁹ On yedinci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı

⁵ Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582–1599)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 92.

⁶ Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 38.

⁷ Charles Thornton Forster- F.H. Blackburne Daniell, *The Life And The Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Volume: I, London 1881*, Volume: I, London 1881, s. 149.

⁸ Gürsoy Şahin, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 42, (2007), s. 104.

⁹ Michel Baudier, *The History of the Imperial Estate of the Grand Seigneurs: Their Habitations, Lives, Titles, Qualities, Exercises, Workes, Revenues, Habit, Discent, Ceremonies, Magnificence, Judgments, Officers, Favourites, Religion, Power, Government and Tyranny*, Translated out of French by E.G.S.A., London 1635, s. 113. Seyyahın, hekimler arasında Yahudilerin ağırlıkta olduğuna dair verdiği bu bilgi, en azından o dönemde, gerçeği ifade etmektedir. Zira bir tespite göre 1604 yılında hassa hekimlerinin 21'i, Müslüman 62'si Yahudi idi.

ülkesinde bulunan ve gözlemlerini 1632 yılında yayınlayan Britanyalı seyyah William Lithgow da Osmanlı Türklerine ayrıntılı düşünme yetisinin kazandırılmadığını belirterek gerçekte çok da uyuşmayacak şekilde edebiyat ya da sanatta etkili çalışmalar yapmadıklarını yazmıştı.¹⁰ En az onun kadar kolaycı genellemelere kaçarak gördüklerinden ziyade görmek istediklerini yazdığı anlaşılan ve 1657-1658 yıllarında İsveç Kralının elçisi olarak İstanbul'da bulunan Claes Ralamb'a göre ise “*Osmanlı halkı, zihinleri dağınmış olan bir halkti*”.¹¹ Bir başkasına göre ise “*Osmanlılar vakitlerini boşa harcayan kimselerdi*”.¹²

Yabancı gözlemcilerin Osmanlı halkını yeknesak yapıda olan bir toplum olarak betimlemeleri bunlarla sınırlı kalmamış, sonraki dönemlerde, belki de bu öncüllerin etkisinde kalarak kaleme alınan eserlerde aynı menfi tasvirler devam etmiştir. Örneğin 1700 yılında Girit'te bulunan Fransız doğabilimci ve gezgin Joseph de Tournefort'e göre ise “*Türklerin neredeyse tüm yaşamları aylaklık içinde geçer. İçlerinde en hünerli olanlar Kuran okumakla ve imparatorluk salnamelerinin sayfalarını karıştırmakla uğraşır*”.¹³ 1711 yılında İstanbul'da bulunan askeri yetkili Peter Henry Bruce ise Türkler hakkında şu yorumu yapmıştır; “*Türkler, tembel bir şekilde köşelerine çekilerek yaşarlar ve aileleri dışında kalan dünyaya karşı ilgisizdirler*”.¹⁴ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesine gelen İtalyan Giambattista Casti ise daha sert ve mesnetsiz ifadelerle Osmanlıların, “*insanlık tarihine ve evrensel düzene herhangi bir katkısı bulunabilecek yetenekte olmadıklarını*” iddia etmişti.¹⁵ Avrupalı gözlemciler içinde, Türklerin bu durumda olmalarının

---

Nejat Göyünç, “XVI. Asırda Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tespitler”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İSAM, İstanbul 2000, s. 5.

¹⁰ William Lithgow, *The Totall Discourse of The Rare Adventures Painefull Peregrinations of Long Nineteene Yeares Travayles from Scotland to the Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Affrica*, Glasgou 1906, s. 147.

¹¹ Claes Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657- 1658*, Çeviri: Ayda Arel, İstanbul 2008, s. 40.

¹² İngiliz gezgin ve yazar Elizabeth Lady Craven, 1786'da İstanbul'da iken her statüden insanın boğazda nasıl boş vakit geçirdiklerine şaşırmış ve bu cümleleri mektuplarından birine kaydetmişti. Elizabeth Lady Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople*, London 1789, s. 206.

¹³ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul 2005, s. 57.

¹⁴ Peter Henry Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782, s. 58. Bruce'dan bir süre sonra, 1794 yılında İstanbul'da bulunan İngiliz seyyah ve bilim adamı Morrirt de mektubunda başkentlilerin kahvehanelerde vakit geçirmelerine şaşırarak şunları kaleme almıştı: “*Pera ve İstanbul'da insanlar sabahdan geceye kadar kahvehanelerde sigara ve şerbet içiyorlar, başka da bir şey yapmadan hareketsiz oturuyorlar*”. G.E. Marindin (Edited by), *The Letters of John B.S. Morrirt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, London 1914, s. 74. Ancak kahvehanelerin tümüyle boş vakit geçirilen mekânlar olmadığını ve buralarda çeşitli eğitici ve öğretici kitapların okunduğunu, dolayısıyla bu yapılarda bir nevi yaygın eğitim yapıldığını unutmamak gerekir. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S.2004*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2005, s. 100.

¹⁵ G. Şahin, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri”, s. 105.

sebebini sadece silah kullanmak için yetiştirilmelerine bağlayanlar¹⁶ olduğu gibi gezdikleri dönemde ülkenin refah içinde olmasının insanlar arasında rehavete sebep olduğunu iddia edenler de olmuştur.¹⁷ Yine 1792 tarihinde Osmanlı ülkesinde bulunan İskoç seyyah ve bilim adamı William Hunter, Osmanlı bilim ve düşünce zihniyeti hakkında, Türklerin etraflarındaki aydın ve medeni milletlerin varlığına ve aydınlanmanın üzerinden onca zaman geçmesine rağmen tembel ve cahil kalmaya devam ettiklerini yazmıştır.¹⁸ Ardından Türkler arasında yaygın olduğunu iddia ettiği kader inancının insanın enerjisini tüketen yapısını buna bir sebep olarak görmüştür.¹⁹ Fransız Devriminin getirdiği fikir akımlarının etkisi altında, “*Bence insanların bilgiye ulaşmasında ahlaki yapıları ile yönetim biçimleri önemlidir*” diyen Hunter, Türklerin eskiden sahip oldukları zekâ ve enerjiyi daha sonra hâkim olan despot yönetimler altında kaybettiklerini düşünürken kendince bir başka sebebe de işaret etmekteydi.²⁰ Fransız Milli Enstitüsünde görevli iken 1793 yılında Osmanlı topraklarına gelen, buralarda çeşitli araştırmalar yapan ve daha sonra hem araştırmalarını hem de gözlemlerini kitaplaştıran Fransız bilim adamı ve seyyah Guillaume-Antoine Olivier de kendinden öncekilerden pek farklı düşünmemişti. Olivier, az eğitilmiş olduğunu ifade ettiği Müslümanların bu hallerini betimlemeye çalışırken onları “*fanatizme saplanmışlar*” diye betimlemişti.²¹

Başta da ifade edildiği gibi bütün gözlemciler Osmanlı toplumu hakkında aynı fikre sahip değillerdi. Daha açık bir ifadeyle kendilerini ait oldukları dinin

---

¹⁶ İngiliz büyükelçisi Paul Pindar’ın yanında 1610 tarihinde İstanbul’a gelen bir devlet görevlisi olan Robert Withers böyle düşünmüştü. Robert Withers, *Büyük Efendi’nin Sarayı*, Çeviren: Cahit Karya, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 143. Withers’in bu eserinin büyük oranda 1601- 1607 tarihleri arasında Venedik balyozu (elçisi) olarak görev yapan Ottoviano Bon tarafından kaleme alınan ama basılmayan bir araştırmaya dayandığı bilinmektedir.

¹⁷1550 yılında Fransız elçilik heyeti ile birlikte İstanbul’a gelen, bir süre Osmanlı ordusunda yer alan ve Petrus Gyillius olarak da bilinen Fransız doğa bilimci ve seyyah Pierre Gilles de İstanbul’da kaldığı sürece insanlar hakkındaki gözlemlerini bu minvalde kaleme almıştır. Stefan Yerasimos, “Gilles, Pierre”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, Kültür ve Turizm Bakanlığı/ Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 395. Nitekim kaleme aldığı eseri 1561’de Roma’da basılan seyyah İstanbul halkının yaşadığı bolluk ortamının onları tembelleştirdiğini savunmuştu. Petrus Gyillius, *The Antiquities - Constantinople With a Description of Its Situation the Conveniencies of Its Port, Its Publick Buildings, the Statuary, Sculpture, Architecture and Other Curiosities of That City With Cuts Explaining The Chief of Them*, London 1729, s. 9.

¹⁸ William Hunter, *Travels Through France, Turkey and Hungary in 1792 to Which are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800*, Volume: II, London 1803, s. 55.

¹⁹ *A.g.e.*, s. 57.

²⁰ *A.g.e.*, s. 98-99.

²¹ G.A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia, Volume I and II*, London 1801, s. 17.

ya da milliyetin tutucu kalıplarından kurtararak daha objektif yorumlar yapabilen yabancılar, doğal olarak gerçeğe daha yakın tanımlamalara gitmişlerdir. Örneğin Osmanlı ülkesini gezdikten iki yıl sonra 1636 yılında Londra'da "*A Voyage into the Levant*" isimli kitabını yayınlayan İngiliz seyyah Henry Blount, çok yerinde bir ifadeyle, Türkleri tam olarak tanımak için mutlaka bir süre kendileriyle beraber kalınmasının gerektiğini savunmuştu. Blount, Mısır için özel vurgu yapmış ve burasını "tüm bilimlerin ve sivil mimarinin kaynağı" (*the fontaine of all science and arts civill*) olarak tasvir etmişti.²² Hemen hemen aynı dönemde, 1608-1619 yılları arasında Anadolu'da gezen Polonyalı Simeon ise "*kral ve patriklerin payitahtı*" dediği Diyarbakır için "*din ve irfan merkezî*" nitelemesinde de bulunmuştu.²³ Aynı şekilde 1698- 1711 yılları arasında uzunca sayılacak bir süre boyunca Osmanlı sınırlarında dolaşan ve hem gördüklerini hem de duyduklarını seyyahların çoğunda rastlanmayacak kadar tarafsız bir şekilde kaydeden Fransız seyyah Aubry de La Motraye de bu konuda olumlu görüşler sunmuştu. Seyyah, Sultan Ahmet Camii'ni gezdikten sonra bu yapıdan etkilendiğini gizlememiş ve "*bunlara bakılarak bu milletin sanat ve bilimde nasıl bir mükemmelliğe ulaşmış olduğu görülebilir*" diye hayranlığını ifade etmişti.²⁴

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlılarda Müspet Bilimler

Yabancı gözlemcilerin Osmanlı toplumu hakkındaki genel görüşlerine yansıyan çeşitlilik ya da daha açık bir ifadeyle tutarsızlık daha özel değerlendirmelerde de kendisini göstermektedir. Onların hemen tamamının kültür seviyesi yüksek kimselerden olması, kendilerini Osmanlıların ilgilendikleri bilim dallarını ayrıntısıyla incelemeye sevk etmiştir. Bu bakımdan Müslümanların dini bilimler dışındaki pozitif bilimlere olan mesafelerini anlamaya çalışırken bu alanlardaki bilgi seviyelerini çoğu zaman üstünkörü de olsa öğrenmeye gayret etmişler, bunları eserlerinde yansıtmışlardır. Bu bilim dallarının başında da felsefe gelmektedir. İsmi bilinmeyen ve 1552-1556 yılları arasında Türkiye'de kaldığını belirten bir İspanyol tarafından yazılan bir anı kitabında, hem sarayda hem de büyüklerin evlerinde içoğlanlar yetiştirilirken astroloji ve şiir yanında felsefenin de okutulduğuna dikkat çekilmiştir.²⁵ Yazar böylece dönemin büyük

²² Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London 1636, s. 3. Blount'tan birkaç sene önce Mısır'ı gezen bir diğer İngiliz seyyah George Sandys ise Mısır'ın sanat ve bilimdeki (özellikle tıp ve fizik alanındaki) kabiliyetini atalarına bağlamakta ve bunu antik dönemden gelen bir yetenek olarak değerlendirmekteydi. George Sandys, *A Relation Of A Journey Begun An: Dom: 1610. Fovre Bookes. Containing A Description Of The Turkish Empire, Of Egypt, Of The Holy Land, Of The Remote Parts Of Italy, And Îlands Adioyning*, London 1621, s. 126.

²³ Hrand D. Andresyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608- 1619*, İstanbul 1964, s. 98

²⁴ Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 92.

²⁵ Bu kitap 1557 yılında İspanya Kralı II. Filip'e takdim edilmiştir. *Türkiye'nin Dört Yılı 1552- 1556*, Yayınlayan: Manuel Serrano Y. Sanz, Çeviren: A. Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Yayın Yılı Yok, s. 82. Ancak Önalp'e göre bu eserin yazarı Türkiye'de hiç bulunmamış olup Türklerin eline düşmüş İspanyol esirlerden

şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin felsefe dâhil olmak üzere akli ilimlerin öğretilmesine karşı çıkmayan anlayışının²⁶ pratik bir yansımasını aktarıyordu. Gözlemci belli ki duyduğu ve okuduğu kadarıyla edindiği fikir sonucunda, her ne kadar burada eğitim veren hocaların “bilgisiz” olduğunu iddia etse de bunları, yine “cahil” diye nitelediği Rum ve Ermenilerden daha bilgili bulmuştur.²⁷ 1632 yılında Osmanlı ülkesine yaptığı geziyi kitaplaştıran William Lithgow ise büyük ihtimalle hiçbir okulun müfredatını incelemeden Osmanlı okullarında²⁸ öğrencilere müspet ilimlerin öğretilmediğini ve eleştirel düşüncenin kazandırılmadığı yönünde bir imada bulunmuştur.²⁹ Koyu dini bakış açısından sıyrılarak sağduyulu tespitleri ile bilinen ve Lithgow ile aynı dönemlerde Osmanlı topraklarında bulunan bir başka İngiliz seyyah Henry Blount ise bu konuda şu ilginç izlenimleri aktarmıştır:

“Şu anda Osmanlı İmparatorluğu dünyadaki en büyük ilahiyatçı ve filozofları yetiştirmiş olan ülkeleri içinde barındırmakta ve bu nedenle bunun Osmanlı askerî kültürünü daha hoşgörülü hale getirmekte olduğu gibi bir hava görünmektedir. Böylece “bilim”, Osmanlılar yeni yerler fethettikçe onların gündemine gelmektedir. Fakat bilimin özellikle de felsefenin bazı alanlarının araştırılması kimine göre kendi dinlerinin bozulması yönünde algılandığından oldukça zararlı bir şey olarak kabul edilmektedir.”³⁰

Fransız elçisi d'Aramon ile İstanbul'a gelen coğrafyacı ve seyyah Nicolas de Nicolay ise 1551 yılında Türkiye'de ve özellikle İstanbul'da tıp öğretiminin yapıldığını, bu alanda eğitim almak isteyenlerin hem pratik hem de uygulamalı eğitimden geçirildiklerini yazmıştı³¹. Ayrıca tıp eğitimi alanların doğa felsefesi ve astronomi eğitimini de almaları gerekiyordu. Nicolay'a göre özellikle başkentte

---

duyduklarını kaleme almıştır ve bu esirlerin gözlemlerinin çoğu gerçeğe uygundur. Hatta aralarında Pedro gibi padişahın kızını tedavi edecek derecede Osmanlı sarayına yaklaşan birisi dahi vardır. Ertuğrul Önalp, “Bir İspanyol Esirin Gözüyle 1552–1556 Arasında İstanbul”, *OTAM*, S. 1, Ankara 1990, s. 314.

²⁶ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 127.

²⁷ Rumların felsefeden uzaklaşmış cahil kimseler olduğuna dair Avrupalı başka gözlemcilerce de görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin 1798 yılında Atina'da bulunan İtalyan Giambattista Casti, eski çağlarda bilim ve sanatın merkezi olan şehirde artık fakir, cahil ve ezik insanların yaşadığından bahsetmişti. Ruggiero Stefanini, “Giambattista Casti in Troy and Athens 1788”, *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 10, (1977), s. 162.

²⁸ “Public Schools” diye ifade edilen okullar için diğer seyyahların kullandığı “medrese” tabiri kullanılmamıştır. Tüm okullar yazar tarafından aynı kapsamda değerlendirilmiş gibidir.

²⁹ W. Lithgow, *The Totall Discourse of The Rare Adventures*, s. 147.

³⁰ Gerald M. MacLean, *The Rise of Oriental Travel English Visitors to the Ottoman Empire 1580–1720*, New York 2004, s. 169.

³¹ Osmanlı hekimleri gerçekten de hem pratik hem de teorik eğitimden geçiyorlar, özellikle büyük medreselere bağlı tıp medreselerinde bu anlamda ciddi geçişler yaşıyordu. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1, İstanbul 1997, s. 144.

Yahudiler bu alanda Türklerden daha bilgilydiler. Zira onlar İbranice, Arapça ve Grekçe dilinde yazılmış eserleri kullanabiliyorlardı.³²

17. yüzyılın başında İstanbul'da bulunan İngiliz gezgin George Sandys, başkent ile ilgili gözlemlerini anlatırken “*Türklerden bazıları felsefe hakkında az bir bilgiye sahiptir*” diyerek sayıları fazla olmamakla birlikte başkentte bazı insanların felsefe ile ilgilendiklerine değinmiştir.³³ Sandys aynı satırların devamında Türklerin başka bilimler hakkındaki tavırlarına dair gözlemlerini de aktarmış, örneğin fiziğe ilgi duyduklarını ve bu bilimi daha çok günlük yaşamdaki ihtiyaçların giderilmesi için kullandıklarına işaret etmiştir. Osmanlı biliminin “pragmatist” anlayışını gözlemleyen seyyah Türklerin astronomi konusunda da bir kavrama (*insight*) güçleri olduğunu ancak çoğunun bu bilimle, insanların gelecekleri ve kaderleri hakkında bir şeyler söylemek için uğraştıklarını ifade etmiştir. Sandys’in gözlemlerinde Türklerde fark ettiği bilimsel faydacılık anlayışı Osmanlı sınırlarında yaşayan diğer Müslüman topluluklarda gözlemlenmemişe benzemektedir. Nitekim on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hâkimiyetindeki Kuzey Afrika memleketlerinde gezen ve gözlemlerini 1738 yılında yayınlayan coğrafyacı gezgin İngiliz Thomas Shaw, Tunus ve Cezayir halkı hakkındaki izlenimlerini belirtirken şunları kaydetmişti: “*Hiç kimse matematiğin hiçbir şubesinde deneyimli değil. Çünkü ilk etapta bu bilimin soyut ve teorik kısmına yabancılar.*”³⁴ Shaw ardından bilimi pratik hayatta kullanma konusunda da eleştiriler getirmiş ve oldukça acımasız bir ifadeyle “*atalarının icadı olan quadrant (açölçer) ve usturlablara dahi başvurulacak birer icat olarak değil daha çok antika ve ilginç birer eşya gibi bakılmaktadırlar*” diyerek Müslümanların bu konuda istenilen faydayı elde etmeye ve kendilerini geliştirmeye gayret etmediklerini düşünmüştür.³⁵

1655-1656'da Osmanlı şehirlerini gezen Fransız gezgin Jean Thévenot'a göre ise, her ne kadar Türkler bilimle az uğraşsalar da okuyup yazmayı öğrenmekten memnundular.³⁶ “*Türkler umumiyetle içinde medeni ve dini hukukun yer aldığı Kuran üzerinde araştırma yaparlar, bazıları astroloji ile ve biraz da diğer bilimlerle ilgilenirler*” diyen seyyah, müspet bilimlerin de Türklerin ilgi alanında olduğunu kaydetmişti. Her ne kadar on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı

³² G. A. “Russell, Physicians at the Ottoman Court”, *Medical History*, 1990, 34, s. 256.

³³ G. Sandys, *A Relation Of A Journey*, s. 72.

³⁴ Thomas Shaw, *Travels or Observations Relating to Several Parts of Barbary and the Levant*, Oxford, 1738, s. 267.

³⁵ Oysa Osmanlılar burada bahsedilenler de dâhil pek çok bilimsel aleti namaz vakitlerinin tayininde, mimaride, denizcilik, haritacılık, astronomi ve daha pek çok alandaki çalışmalarında yoğun bir şekilde kullanmaktaydılar. Söz konusu aletlerin kullanıldığına işaret eden minyatür örnekleri ile aletlere ait değerlendirme ve fotoğraflar için bkz: Fuat Sezgin, *Tanımayan Büyük Çağ*, İstanbul 2010, s. 319, 433, 436.

³⁶ Jean Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çeviren: Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 145.

toplumunda müspet bilimlere dair bir vurdumduymazlığın olduğu kanısı yaygın olsa da³⁷ yazar anılan ifadeleri ile bu görüşten farklı bir gözlemi aktarıyordu³⁸. 1749 ile 1753 seneleri arasında Levant Company'e bağlı bir doktor olarak Halep'te görev yapan İskoç bilim adamı Alex Russell eskiden edebiyat alanındaki etkileriyle tanındıklarını belirttiği Haleplilerin bu becerilerinden artık eser kalmadığını ve önemli görevleri olan paşaların ve nüfuzlu tüccarların dahi okuma yazma bilmediklerine şahit olduğunu yazmıştı.³⁹ İskoç bilim adamı tıp hususunda yetersiz bulduğu Haleplileri kimyevi ilaçlar konusunda da düşük seviyede görmüştü.⁴⁰ Seyyah ayrıca tıp eğitimi veren resmi okulların olmadığına ancak gayr-i resmi olarak birkaç hocanın bu alanda eğitim verdiğine de şahit olmuştu. Ona göre bu hocalar İbn-i Sina başta olmak üzere Hippocrates, Galen ve Dioscorides'in kitaplarının Arapça baskılarından haberdar olmalarına rağmen hem bu alandaki becerileri yetersizdi hem de bu çeviriler hatalarla doluydu.⁴¹

On sekizinci yüzyılın ortalarında, 1747–1762 yıllarında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçi James Porter ise daha sonra kaleme aldığı anılarında Türkler arasında pek çok felsefi düşüncenin bulunduğunu ve bunların tümüyle Aristo ve Epikür sistemine dayandığını ifade etmiştir.⁴² 1793 yılında Osmanlı topraklarında bulunan ve çeşitli araştırmalar yapan Fransız bilim adamı ve

---

³⁷ O. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1, s. 148. Özellikle on altıncı yüzyıldan sonra akli ilimlerin daha çok bireysel olarak ilgilenenler dışında medreselerde pek fazla yer bulamaması ve başta fıkıh olmak üzere dini bilimlerin ağırlıklı olarak okutulması Osmanlı biliminin gelişmesi önünde önemli bir engel olarak kabul edilmektedir. Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXIV, Ankara 1981, s. 44.

³⁸ Yazarın bu tespiti klasik dönemde ve sonrasında bazı Osmanlı medreselerinde okutulan dersler arasında dini bilimler yanı sıra Hesap, Hendese, Tarih, Coğrafya, Heyet (Astronomi), Hikemiyat (Felsefe) gibi derslerin olduğu gerçeğiyle örtüşmektedir. Bu derslere ait programlar için bkz: Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 63; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, İstanbul 2005, s. 86-90. Aslında İzgi tarafından tespit edilen çeşitli medreselere ait ders programlarının da gösterdiği üzere teorik olarak medreselerde on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda dahi akli ilimlerin yer aldığı ve bu alanda orijinal ya da istinsah eserler verildiği görülmektedir. C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, s. 62-103. Anlaşılan o ki asıl sorun müspet ilimlerin okutulmaması değil bunların geliştirilerek tüm ülkeye yaygınlaştırılmamasında idi.

³⁹ Alex Russell, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, London 1756, s. 96.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 98.

⁴¹ *A.g.e.*, s. 99.

⁴² James Porter, *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, Vol. I, Dublin 1768, s. 31.

seyyah Olivier ise Türklerin (Müslümanların) bilimsel çalışmaları hakkında şunları gözlemlemiştir:

“Kendilerini fen (science) ve edebiyat (literature) alanlarında çalışmaya adaylar da Kuranla, onun yorumlarıyla ve hukuku ile ilgili olarak çalışırlar. Onlar şiir, Arapça, Farsça ve astrolojiye de ilgi duyarlar. Matematik ve astronomiye dair yüzyıllık bilgisi olanlar bile azdır. Tıp bilgileri babadan oğla aktarılan birkaç pratikten ibarettir⁴³. Doğa tarihi, fizik, coğrafya, donanma ve askeri taktiklere dair bilgileri ve fikirleri yoktur. Tarihin ise ancak kendileri ile alakalı olan kısımlarını öğrenirler”⁴⁴

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Sarayında Eğitim

Osmanlı eğitim kurumları içinde başta Enderun⁴⁵ olmak üzere Topkapı Sarayı'nda bulunan çeşitli bölümler de yer almaktaydı. Avrupalı gözlemciler bu kurumlara ilişkin bizzat müşahedelerini, duyularını ya da başka vesilelerle edindikleri bilgileri okuyucularıyla paylaşmaya özen göstermişlerdir. Bunlardan birisi bir içöğlanı olan ve yaşadıklarını daha sonra kaleme alan Cenovalı Giovanni Antonio Menavino idi. Menavino saraydaki eğitimde Yeni Oda verilen kısımda içöğlanların (*pages*) toplam dört öğretmenden, haftada 5 veya altı gün eğitim gördüklerini ve kendilerine okuma yazma öğretildiğini yazmıştır. Öğretmenlerden birisi ilk yıl okuma alıştırmaları yaptırırken, diğeri Kuran üzerinden Arapça öğretiyordu. Kalan iki öğretmenden ilki Farsça eğitimi veriyor ve sonuncusu da hem edebî hem de halkın konuştuğu Arapçayı öğretiyordu.⁴⁶ Menavino ayrıca öğretmenlerin Anadolu Türklerinden olduğunu belirtiyor, pek de dikkat çekilmeyen bir noktaya işaret ediyordu.⁴⁷ 1660 yılında İngiliz elçisinin

⁴³ Elbette Osmanlı tıp eğitiminin kalitesini ve yeterlilik düzeyini bu kadar basite indirgemek olanaksızdır. Zikredilen seyyahın önce ya da sonra Osmanlı ülkesini gezen ve çeşitli örnekleri ile aktarılan gözlemler ile bu alanda yapılan çağdaş çalışmalar farklı bir durumu ortaya koymaktadır. Zira bu eserler Osmanlı tıp eğitiminin çeşitli eksiklikleri olmasına rağmen büsbütün iptidai bir surette kalmadığını ve önemli ölçüde bilim adamının ve yayının varlığını göstermektedir. Pek çok örnek için bkz: A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 66-70; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 2, s. 31-42.

⁴⁴ G.A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, s. 17.

⁴⁵ Özellikle Enderun'un seyyahların ilgisini çekmesinde, on yedinci yüzyıldan itibaren oturmuş ve büyük idareciler yetiştirmeye başlamış bir kurum haline gelmesinin rolü olsa gerekir. O. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.1, s. 12.

⁴⁶ Albert Howe Lybyer, *The Government Of The Ottoman Empire In The Time Of Suleiman The Magnificent*, London 1913, s. 76. Giovanni Antonio Menavino, Cenovalı olup 1505 yılı civarında 12 yaşında korsanlarca yakalanarak Padişaha hediye olarak sunulmuştu. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in mahiyetinde İran üzerine sefere giderken Trabzon'a kaçmış, oradan da Edirne ve Selanik yolunu izleyerek Cenova'ya ulaşmıştı. *A.g.e.*, s. 310.

⁴⁷ *A.g.e.*, s. 77. Saraydaki hocaların etnik kökeni 1553 yılında ülkesine bir rapor yazan Venedik elçisi Bernardo Navagero'nun da ilgisini çekmiş, o da hocaların “yerli” olmalarını önemsemişti. Lester J. Libby, Jr, “Venetian Views of the Ottoman Empire from the Peace of 1503 to the War of Cyprus”, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 9, No. 4, Central Renaissance Conference, (Winter, 1978), s. 113.

özel sekreteri olarak İstanbul'a atanan ve bir kaç yıl burada görev yapan İngiliz diplomat ve tarihçi Paul Rycaut⁴⁸ da bu konuda gözlemlerini aktarmıştır. Rycaut, sarayda gençlerin sıkı bir eğitimden geçirildiklerini ve yumuşak huylu kimseler olarak eğitilmelerine çalışıldığını yazmıştır. Ancak yazara göre saray eğitimi mantık, fizik, matematik ve coğrafya⁴⁹ gibi alanlarda yetersizdir⁵⁰. Yazarın buradaki eğitimde Arapçanın yanında Farsça eğitimi verilmesinin nedenini bu dilin Türklere daha canlı bir anlatım özelliği kazandırmasına bağlaması ilginçtir.⁵¹ Ayrıca sarayda on dokuz yıl harcayan bir Polonyalı devşirmeden duyduğu şeyleri anlatan Rycaut'a göre Arapça sayesinde dini kitaplar ve hâkimlerin kararları net bir şekilde anlaşılıyor, Farsça ile de dile estetik bir nezaket ekleniyordu. Ayrıca her iki dilin yardımıyla Doğu bölgelerinde hükmetmede kolaylık sağlanıyordu.⁵²

Öyle görülüyor ki Osmanlı sarayında öğretilen dil en az sarayın kendisi kadar ilgi çekmiştir. Bu noktada yine saraydaki eğitimde kullanılan dil hakkında görüş belirten Avrupalılardan birisi olan ve 1628 tarihinde Kırım tatarlarınca esir edilip Osmanlı sarayında iç oğlanı olarak on sekiz yıl kalan Leh Albetrus Bobovius'e göre (Santuri Ali Ufkî Bey) dilbilgisi, şiir ve edebiyat alanlarındaki eserleri Arapça kaleme alınmıştır. Yazara göre bu dilin grameri ve kurallarının

---

⁴⁸ Linda T. Darling, "Ottoman Politics through British Eyes: Paul Rycaut's 'The Present State of the Ottoman Empire'", *Journal of World History*, Vol. 5, No. 1 (Spring, 1994), s. 72. Rycaut aynı zamanda Levant Company adlı İngiliz şirketinin İstanbul sekreterliğini de yürütmekteydi. Daha sonra İzmir'de de görev yapan Rycaut'un, Avrupa'daki Osmanlı imajının oluşumunda etkisi büyük olmuştur.

⁴⁹ Yazar Türklere elindeki haritalarda en yakın denizlerden başka dünyanın karalarını gösteren bir haritalarının kullanışlılıktan uzak ve çalاکalem yapılmış haritalar olduğunu ifade etmektedir. Paul Ricaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, London 1701, s. 15.

⁵⁰ Bu noktada Enderun'un bilim adamı değil devlet adamı yetiştirmek için kurulduğunu ve asıl gayesinin bilim üretmek olmadığını hatırlamak gerekir. Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s. 25. Dolayısıyla gözlemcinin bu sert eleştiriyi yaparken söz konusu gerçeği bilmediği ya da anmak istemediği anlaşılmaktadır.

⁵¹ *A.g.e.*, s. 14. Rycaut Farsî roman ve hikayelerin öğretilmesinin Türklere hoşgörülü olma yetisi kazandırdığını ve daha nüktedan bir dil kullanmalarını sağladığını düşünmektedir. Osmanlı kültürünü etkileyen bu romanlar arasında Kırk Vezir, Hümayunname, Kelile ve Dimne, Elf-leyal, Seyyid Battal ve Kahramanname gibileri sayılabilir. Albetrus Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, Çeviren: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002, s. 107. Hakikaten Osmanlı bireyini çocukluk çağından itibaren şekillendiren hikâye ve masal kitapları eğitimin özellikle ilk kademesinde önemli işlevler görüyordu. Bu konuda başka eserler ve eğitim düzeni içindeki yerleri için bkz: Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 106.

⁵² A. H. Lybyer, *The Government Of The Ottoman Empire*, s. 77. Yazarın saraydaki Türkçe (Osmanlıca) eğitiminin de büyük bir öneme haiz olduğunu anmaması ilginçtir. Oysa devşirme kökenlilerin Osmanlı ülkesine adaptasyonu için belirtilen iki dilin yanı sıra yine onların bir karışımı olan ancak halk ile iletişimde şart olan Osmanlıca'nın da eğitimine ciddi oranda zaman ayrılıyordu. Ü. Akkutay, *Enderun Mektebi*, s. 124.

güçlüğü nedeniyle eğitimi uzun zaman aldığı için⁵³ Doğu halkları arasında büyük bir öğreti ortaya koyacak bilim meraklılarının ve filozofların yetişmesi mümkün olmamıştır.⁵⁴ Aslında sadece Arapça değil Türkçe de yabancılar için zor bir dil olarak nitelendirilmiştir. Örneğin 1755'ten 1785'e kadar belirli aralıklarla Osmanlı topraklarında bulunan, 1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapan ve daha sonra anılarını kaleme alan Baron François de Tott bunu şu sözlerle aktarmıştır: “Eğer, Türklerin dillerini öğrenme konusundaki engelleri aşılmazsa, eğitimlerinin temelini hiç bir şey tam olarak sağlayamayacaktır”.⁵⁵ İngiliz Robert Withers de saraydaki eğitimde sözü edilen iki dilin yanında Tatar dilinin de öğretildiğini, bu üç dili bilmeden ve iyice anlamadan güzel Türkçe konuşulamayacağını kaydetmiştir.⁵⁶ Seyyahların saraydaki bu kuruma ilişkin verdikleri bilgiler gerçeğe uygun veriler olarak görülmektedir. Zira Türkçe, Farsça, Tarih, Edebiyat ve Matematik gibi derslerin zamanla medreselerde ağırlıklarını yitirmelerine rağmen bir nevi özel okul olan Enderun'da önemli dersler arasında yerini koruması kayda değer bir gerçektir.⁵⁷ Ancak sözü edildiği üzere gözlemcilerin saray içine girmelerinin mümkün olmaması Enderun'daki eğitim sürecinde teorik dersler yanı sıra musiki, hat, minyatür, oymacılık, atıcılık ve harp sanatları⁵⁸ gibi uygulamalı derslerin de veriliyor olmasını eserlerinde kaydetmemelerine yol açmıştır.

1585-1588 yılları arasında Osmanlı denizcilerince esir edilen ve çeşitli vesilelerle İstanbul'a getirilen Alman Michael Heberer ise anılarında Osmanlı

⁵³ Benzer eleştiriler on dokuzuncu yüzyılda dahi dile getirilmiş, bizzat medreselerde Arapça eğitiminden geçen mezunlar vakitlerinin önemli bir kısmını bu dili öğrenmekle geçirmelerinden dolayı sistem eleştirisi yapmaktan çekinmemişlerdi. Örnek ifadeler için bkz: O. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1, s. 101-107.

⁵⁴ A. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, s. 107. Burada esaret anısı yazarlarının çoğu zaman abartma ve kurgulama eğiliminde olduklarını hatırlamak gerekir. *Avrupalı Esireler ve Müslüman Efendileri 'Türk İllerinde Esaret Anlatıları'*, Derleyen: Irvin Cemil Schick, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 14. Hatta Fernand Braudel'e göre Avrupalı hükümetler İslam'ı ve Müslümanları kendi halklarına daha da yabancılaştırmak ve onlara karşı halklarını daha da soğutmak için Osmanlılara esir düşenlerin anılarını bizzat yazmalarını teşvik etmişlerdir. Nabil Matar, “English Accounts of Captivity in North Africa and the Middle East: 1577-1625”, *Renaissance Quarterly*, Vol. 54, No. 2 (Summer, 2001), s. 553.

⁵⁵ Baron De Tott, *Memoirs of the Baron De Tott on the Turks and the Tartars, Translated From The French by an English Gentleman at Paris*, Dublin 1785, s. 165. Ancak ondan çok daha önce, 1614 yılında Türkçe öğrenmek amacıyla İstanbul'a gelen İtalyan Pietro della Valle, Türkçe'yi öğrenmiş ve bu dilin “kolay ve güzel bir dil olduğunu” yazmıştı. Alain Servantie, “Culture in Istanbul as seen by Western Europeans”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 47-48, 2010-2011, s. 186.

⁵⁶ R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 70.

⁵⁷ Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 88.

⁵⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 19.

devşirmelerinin eğitimi ile ilgili gözlemlerini ifade ederken Galatasaray Hümayun Mektebi diye bilinen ve Enderun'a aday yetiştiren okuldaki eğitime olan hayranlığını dile getirmiştir. Burada eğitim gören dört yüz- beş yüz öğrencinin eğitimlerinin kabiliyetlerine göre ve maddi destekle yapılması Heberer'in öne çıkardığı unsurlar olmuştur.⁵⁹ Osmanlı sarayı, Bâb-ı Âlî olarak anılmaya başlandığı dönemde de yabancı gözlemcilerin ilgisini çekmeye devam etmiştir. Nitekim 1781-1786 yılları arasında Venedik balyosu ile beraber beş yıl Osmanlı topraklarında kalan papaz Giambattista Toderini, Bab-ı Ali'deki diplomatik eğitim ve hızlı işleyişe hayran kalmıştır. Ona göre “öyle iyi eğitilmişlerdi ki çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yapıyorlardı”.⁶⁰

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Medreseleri

Bu çalışmada incelenen üç asırlık dönemde Osmanlı topraklarında bulunup Osmanlıların bilimsel zihniyetlerini ve seviyelerini yorumlayan Avrupalı gözlemcilerin eğitim kurumları hakkındaki görüşleri de çeşitlilik arz etmiştir. Bu konuda yabancıların gözünden kaçmayan en önemli vasıflarından birisi eğitim kurumlarının fiziki durumları olmuş ve bu yapıların evlere oranla daha sağlam yapılı olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁶¹ Gözlemcilerin ilgilerini yönelttikleri bir başka alan ise Topkapı Sarayı'ndakine benzer şekilde, dil eğitimi olmuştur. 1573 yılında Osmanlı şehirlerini gezen Habsburglu botanist ve seyyah Leonhard Rauwolff, Türkler ve Arapların ayrı dilleri konuşmalarına rağmen aynı alfabeyi kullandıklarına işaret etmiş ve medreselerde ağırlıklı olarak imparatorluk hukukunun öğretildiğini yazmıştı. Alman seyyah, bu okullarda liberal sanat ve bilimlerin genelde öğretilmediğini, bunların yerine eski hükümdarların anlatıldığı basit şiirlerin daha fazla rağbet gördüğünü aktarırken bu durumu alaycı bir dille eleştirmişti.⁶² Rauwolff, Halep'te hasta olan birkaç kişinin tedavisi sırasında Türk hekimlerin yabancı dil bilmedikleri için kendi dilleri dışında yazılan eserleri okuyamadıklarını, ancak Yahudilerin bu konuda bir sıkıntı çekmediklerini de gözlemlemişti.⁶³

⁵⁹ *Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çeviren Türki Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 291. Yazarın hayranlığı boşuna değildir. Zira bu saray diğer Enderun için içoğlanı yetiştiren saraylara göre daha itibarlı olup eğitimi de ona göre düzenlenmişti. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 301.

⁶⁰ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 276.

⁶¹ Karl Tebly, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, Çeviren: Selçuk Ünlü, Ankara 1988, s. 190.

⁶² *A Collection of Curious Travels and Voyage Containing Dr. Leonhart Rauwolff's Journey*, Translated from the Original High Dutch By Nicholas Staphorst, By the Rev. John Ray, Volume II, London 1738, s. 60.

⁶³ *A Collection of Curious Travels and Voyage Containing Dr. Leonhart Rauwolff's*, s. 179. Ne tuhaftır ki ondan iki asır sonra, on sekizinci yüzyılda, ünlü Osmanlı hekimi Abbas Vehim Efendi de tamamen aynı cümleleri kullanarak yabancı dil eğitimi konusunda bir şeyin değişmediğini ifade ediyordu. Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1996, s. 140.

Avusturya elçisi Joachim von Sinzendorff'un heyetinde bulunan ve 1577-1581 yılları arasında İstanbul'u gezme fırsatı bulan Alman seyyah Salomon Schweigger, medrese eğitiminin bilinen özelliklerini anmasının yanı sıra bu okulların eğitim kalitesi hakkında özgün yorumlarda bulunmuştur. Seyyah, doğru bir tespitle medreselerde Latince ve Yunancanın öğretilmediğini ifade ederken daha önceki yazılanlardan etkilenecek Türkçenin yetersiz bir dil olduğunu, bu özelliğinden dolayı resmi yazışmalarda ya sadece Farsça ya da Farsça ile süslenmiş bir Türkçe kullanıldığını iddia etmiştir.⁶⁴ Alman seyyah, medreselerde Kuran ve hukuk eğitimi verildiğini, tıp biliminin bu okulların dışında bırakıldığını, onun yerine eczacılar ile Yahudiler ve bazı hilekârların bu işle uğraştıklarını kaydetmiştir.⁶⁵ Schweigger, İstanbul'da Çocuk Mektebi⁶⁶ adı altında eğitim veren yerlerin ve eğitimcilerinin çok fazla olduğunu gözlemlemiş, çocukların Almanya'dakinin aksine sertlik ve korku ile eğitilmediklerini ifade etmiştir. Seyyah kendi ülkesinde olduğu gibi Türklerin de öğrencileri cezalandırdıklarını ama bunda ölçülü davranarak onlara sabır gösterdiklerini belirterek bu durumu övmüştür.⁶⁷ Gerçektende seyyahların gözlemlerine yansıyan ve bazı edebi metinlere kadar giren bu disiplinli eğitim uygulamaları dayak noktasına varmadığı sürece etkili olmuş, ancak öğrencilere zarar verecek fiziki şiddet noktasına ulaşan cezalandırmalar faydadan çok zarar vermiştir⁶⁸. Schweigger bu konudaki bahsin sonunda, yine hakikate uygun bir tespitle bulunurken Osmanlı medreselerinde Aristo, Eflatun, Sokrat ve Bokrat'ın (Hipokrat) eserlerinin Arapça çevirilerinin okutulduğunu dile getirmiştir.⁶⁹

Avusturya elçisi ile birlikte, sefaret heyetinin vaizi olarak 1573'te İstanbul'a gelen ve üç yıl burada kalan Alman seyyah Stephan Gerlach da İstanbul'a gelinceye kadar gördüğü yerleri ve paytahtı ayrıntılarıyla tasvir etmiştir. Bu tasvirlerinde gerek Müslüman Türklerin gerekse gayr-i Müslimlerin okullarını görmüş ya da onlar hakkında duyduklarını yazmıştır. Diğer seyyahlara benzer

⁶⁴ S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 125.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 126.

⁶⁶ Sibyan mektepleri veya mahalle mektepleri diye bilinen okullar yerine kullanılıyor. Özellikle camide faaliyet gösteren bu mekteplerdeki derslere halkın da katıldığına dair bilgiler vardır. Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 98. Ancak seyyahların eserlerinde bu konuda hemen hiçbir gözleme ya da yoruma yer verilmemesi ahalinin sanıldığı kadar buralardaki derslere ilgi göstermediğini ifade ediyor olabilir.

⁶⁷ Osmanlı ülkesinde İngiliz elçisi olarak görev yapan James Porter da Türk anne babaların çocuklar üzerindeki şefkatinden bahsederken bunun eğitim sistemine etki ettiğini belirterek küçüklerin büyüklere saygısının temelinde bu tavrın yattığını ifade etmiştir. J. Porter, *Observation on the Religion*, s. 147.

⁶⁸ Eğitim içinde disiplinin yerine dair çeşitli örnekler için bkz: Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 83. Hatta bu disiplinden uzaklaşılması bizzat ulema tarafından medreselerin gerilemesinin sebepleri arasında sayılıyordu. Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 25, Ankara 1982, s. 3.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 126.

şekilde Türk dili hakkında yorumlar yapan Gerlach için de Türkçe “*gelişmemiş bir dildi*” ve “*Almanlar konuşmalarını Latince sözcüklerle süsledikleri gibi Türkler de Farsça’yı daha zarif bir dil saydıklarından kitap ya da şiir yazdıklarında bu dili kullanıyorlardı.*”⁷⁰. Gerlach, bu durumun taşrada pek yaygın olmadığını ve başkent dışındakilerin Türkçeye yabancı kelimeler katmadığını belirterek bu yüzden başkentlilerin taşradan gelenleri tam olarak anlayamadıklarını da iddia etmiştir.⁷¹ Gerlach, Arapların ve Türklerin tıp konusundaki bilgilerini Dioscorides’in⁷² Arapça eserlerinden ve bir Acem hekimi diye ifade ettiği Avizenna’dan (İbn-i Sina’dan) edindiklerini haber aldığını yazarken, ayrıca tıp öğrencilerinin Epitome⁷³ adlı eseri de okuduğunu belirtmiştir.⁷⁴

İngiliz büyükelçisi Paul Pindar’ın yanında 1610 tarihinde İstanbul’a gelen bir devlet görevlisi olan Robert Withers’in izlenimleri arasında da okulların fiziki yapılarına dair olanlar göze çarpmaktadır. Zira o, medreselerin yapılarındaki sağlamlığın selâtin camilerinin vakıflarına bağlı olanlarında daha belirgin olduğunu belirtmiş ve bu durumu söz konusu vakıfların ekonomik gücüne bağlamıştır.⁷⁵ Fransız seyyah Thévenot ise selâtin camilerinin medreselerinde, başka yerde okuma imkânı bulamamış fakir öğrencilerin sadece okutulmadıklarını aynı zamanda burada beslendiklerini de belirterek medreselerin yalnız bilimsel faaliyetlerine değil sosyal içeriğine de vurgu yapmıştır.⁷⁶ 1634’te Edirne’den geçen seyyah Henry Blount ise Edirne Selimiye Camii çevresindeki medreselerin (*colleges*) kalite bakımından herhangi bir

⁷⁰ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, Editör: Kemal Beydilli, Çeviren: Turkis Noyan, Cilt I, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 422

⁷¹ A.g.e., s. 507. Sarayda ve entelektüel kesimde büyük etki bırakan Osmanlıca’nın süslü dil yapısının halk ile idareciler arasında bir kopukluk yarattığı ve bunun sonucu olarak eğitim ve bilimin halka yayılmasının güçleştiği anlaşılmaktadır. Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 56. Ayrıca Osmanlı bilim adamlarının ana dilleri yerine daha çok Arapça yazmaya çalışmaları emeklerinin önemli bir kısmını bu dili öğrenmeye harcamalarına neden olmuş, bu ise bilimsel gelişme seyri açısından olumsuz bir etki bırakmıştır. H.Atay, “Medreselerin Gerilemesi”, s. 29.

⁷² M.S.40-90 yılları civarında yaşayan Yunan fizikçi ve tıp adamı Pedanius Dioscorides. Burada bahsedilen eseri *De Materia Medica* diye bilinen eseri olmalıdır. Bu yazarın İbn-i Sina’yı da etkilediği bilinmektedir. Adnan Ayaç- R. Vedat Yıldırım, “Osmanlı Hekimleri Ve Dioscorides’in ‘De Materia Medica’sı’”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 15, Ankara 2004, s. 264.

⁷³ Eski Yunan ve Roma’ya ait bilimsel ve edebi yapıtların özetini içeren kitap türü.

⁷⁴ S. Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, s. 189.

⁷⁵ R. Withers, *Büyük Efendi’nin Sarayı*, s. 139. İsmi bilinmeyen İspanyol tarafından yazılan ve 1557 yılında İspanya Kralı II. Filip’e takdim edilen anı kitabının yazarı da Selâtin camilerinin vakıflarına bağlı medreselerin ekonomik gücüne dikkat çekerek “*Bunların bizdeki üniversiteler gibi öğrencileri çoktur, çok fazla gelirleri olduğu için her birinde günde üç bin öğrenci yemek yiyebilir*” diye tarihe not düşmüştür. *Türkiye’nin Dört Yılı 1552- 1556*, s. 82.

⁷⁶ J.Thévenot, *1655- 1656’da Türkiye*, s. 62.

Hristiyan şehrindeki okullardan aşağı olmadığını belirtmiştir.⁷⁷ Fransız seyyah Jean- Babtiste Tavernier da hemen hemen aynı yıllarda Halep'te bulunmuş ve buradaki okullarla ilgili şu izlenimini aktarmıştır: “Halep'te iki ya da üç kolej bulunmaktadır. Fakat her ne kadar dilbilgisi, felsefe ve din bilgilerini öğretmek için ücretli öğretmenler varsa da öğrenci azdır”.⁷⁸ Yine Halep'te bulunduğu daha önce belirtilen İskoç bilim adamı Alex Russell ise nedenini ve kaynağını açıklamadığı halde özellikle tıp medreselerinin eğitimini beğenmemiş buradaki müderrislerin de tıp biliminden anlanmış gibi davrandıklarını yazmıştı.⁷⁹ Fransız seyyah Aubry de La Motraye de 1698–1711 arasında Osmanlı sınırlarında dolaşırken medreseler hakkındaki izlenimlerini aktarmıştır. Gezin, medrese öğrencilerinin, çocuğuna özel öğretmen tutma olanağından yoksun ailelerin çocukları olduğunu belirtmiş, kendilerine burs bağlanan öğrenciler için “bu okullarda öğretmenleri kadar rahat yaşıyorlar” şeklinde bir yorum yapmıştır.⁸⁰ Fransız seyyah okullarda Arap harfleriyle okuma, yazma, Kuran ve tarih dışında başka şeylerin de öğretildiğini belirttikten sonra, doğanın güzel niteliklerinin keşfedilmesi için medreselerin kurulduğunu ifade etmiş ve müspet ilimlerin okutulduğuna dair izlenimini kaydetmiştir.

On sekizinci yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Olivier ise daha çok selâtin camilerinin medreseleriyle ilgilenmiştir. Olivier Osmanlı eğitim sisteminin en önemli kurumları olan İstanbul, Edirne ve Bursa'daki medreselerin eğitimlerini “sıkı ve dini ağırlıklı” olarak nitelendirmiştir.

⁷⁷ H. Blount, *A Voyage into the Levant*, s. 23.

⁷⁸ Jean- Babtiste Tavernier, *XVII. Asrın Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çeviren: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 85.

⁷⁹ Russell, *The Natural History of Aleppo*, s. 96.

⁸⁰ A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 100. Seyyah burada önemli bir Osmanlı geleneğini tespit ediyordu. Zira medreselerde öğrencilere burs verilmesi Osmanlı eğitim sisteminde özenle yerine getirilen bir uygulamaydı. Mesela İstanbul'da Sahn medreselerinin öğrencilerine ayda beşer akçe tahsis edilirken, yemekleri de imaretten karşılanıyordu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 9. Aynı durumun gayr-i Müslim okullarında da olduğu anlaşılıyor. Nitekim 1693 yılında Edirne'de bulunan İtalyan hukukçu John Francis Gemelli Careri, kendisine seyahatinde yardımcı olan bir Yahudi ile birlikte buradaki bir Yahudi mektebini ziyaret ettiğinde o da yoksul öğrencilerin kıyafetle sevindirildiklerini görmüş ve bunun her yıl 500 öğrenci için tekrar edildiğini öğrenmişti. *A Collection of Voyages and Travels Some Now First Printed from Original Manuscripts*, Printed by H. C. for Awnsam and John Churchill, Volume IV, London 1704, s. 61. Hatta sadece medrese öğrencilerine değil vakıflara bağlı bazı sıbyan mektebindeki öğrencilere dahi burs verilmekteydi. Tam da seyyahın Osmanlı ülkesinde olduğu bir sırada İstanbul'da, 1706 tarihli bir vakfiyede, vakfa bağlı sıbyan mektebi öğrencilerine ayda on beşer akçe verilmesi şartının koşulması seyyahın gözlemini doğrulamaktaydı. İbrahim Ateş, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, s.50.

Okullardaki sınavları yoğun bulan seyyah kaynağını belirtmese de yaklaşık iki ya da üç bin öğrencinin burslu olarak bu okullarda eğitim aldığını ifade etmiştir.⁸¹ Fransız bilim adamı Süleymaniye medreselerine özel bir ilgi duymuş, medreseler içinde en değerlisi olarak gördüğü bu okullarda görev alabilmesi için bir müderrisin dine karşı hevesli, başkalarından ayırt edici yeteneklere sahip, çalışkan ve ağırbaşlı olması gerektiğini belirtmiştir.⁸² Yine on sekizinci yüzyılda Osmanlı egemenliğindeki Araplarla meskûn toprakları gezen ve gördüklerini kaleme aldığı eseri 1792 yılında yayınlanan Alman bilgin ve seyyah Carsten Niebuhr ise “*Arap topraklarında çok fazla akademiye ve bilge insana rastlanmadığı*”⁸³ nı ancak Arap gençlerinin kendi başlarına da bırakılmadıklarını yazmıştır.⁸⁴ Camilerin aynı zamanda medrese denilen okullar olduğunu kaydeden seyyah⁸⁴ buraların aynı zamanda fakir öğrencilerin de barınabildikleri okullar olduğunu belirterek, diğer pek çok gözlemci gibi eğitimin parasız oluşuna değinmeden edememiştir.⁸⁵ Seyyah büyük şehirlerde halkın orta sınıfına dini eğitimin verildiği ve bunun yanı sıra okuma, yazma ve aritmetiğin öğretildiği benzer okulların olduğunu belirterek Osmanlı eğitim sisteminde fırsatların her zaman herkes için eşit olmadığını anlatıyor gibiydi. Seyyah yine bu neviden olarak kız çocuklarının okullara gitmediğini ama bazılarının özel tutulmuş kadın eğitimciler tarafından eğitildiklerini de kaydetmişti. Niebuhr okullar ile ilgili gözlemlerini kolejer (*colleges*) diye nitelediği büyük medreselerle devam ettirmiş ve pek çok Arap toprağında yaygın olan bu okullarda astronomi, astroloji, felsefe ve tıp

⁸¹ G.A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, s. 176

⁸² *A.g.e.*, s. 178.

⁸³ Carsten Niebuhr, *Travels Through Arabia And Other Counties In The East, Performed By - M. Niebuhr, Now A Captain Of Engineers In The Service Of The King Of Denmark, Translated Into English By Robert Heron With Notes By The Translator And Illustrated With The Engraves And Maps*, Vol. II, London 1792, s. 262.

⁸⁴ Daha sonra “*küçük okullar*” dediği bu okulların mahalle mektepleri olması gerekiyor.

⁸⁵ Sadece medrese öğrencilerinin değil, hocalarının da ekonomik durumları seyyahların ilgisini çekmiştir. 1675 yılında Küçükçekmece’den geçen İngiliz seyyah papaz John Covel burada bir okuldan bahsetmiş, bu okulda yirmi öğrencinin okuduğunu ve üç de hukuk âliminin bulunduğunu belirtmiştir. Covel hocaların günde bir dolar, öğrencilerin ise on sekizer asper (akçe) aldıklarını, ayrıca hocalara pirinç, tereyağı ve ekmeğe gibi gıda maddelerinin verildiğini belirtmiştir. James Theodore Bent (Editör ve Önsöz yazarı olarak), *Early Voyages and Travels in The Levant, I- The Diary Of Master Thomas Dallam, - 1599-1600. II- Extracts From The Diaries Of Dr. John Covel, 1670- 1679 With Some Account Of The Levant Company Of Turkey Merchants*, London 1893, XXIX, s. 175. Covel’den iki yıl önce aynı medreseyi gördüğü anlaşlan Antoine Galland müderrisin günde 26 akçe, 12 kişi olduklarını yazdığı öğrencilerin ise bazısının 5, bazısının 6 ve bazılarının da 7 akçe aldığını kaydetmiştir. Seyyah öğrencilere bu yevmiyeler dışında pirinç çorbası da verildiğini eklemiştir. Antoine Galland, *İstanbul’a Ait Günlük Hâtıralar (1672- 1673)*, C. I, II, Yayına Hazırlayan: Charles Schefer, Çeviren: Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 83.

bilimlerinin okutulduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Ancak seyyah, Arapların astronomi bilimini geliştirme ve bu konuda pek çok kitaba sahip olma gibi arzuları olmasına rağmen, biraz da İslam dininin bu tip bilimleri ilahi ve üzerine çok fazla düşülmemesi gereken sakıncalı bilimler olarak görmesi sebebiyle bu bilimde ilerleme kaydedilmediğini belirtmiştir.⁸⁷ Seyyah, Arapların tıp biliminde de İbn-i Sina'nın kitaplarından daha fazla bir şey bilmediklerini iddia etmiştir.⁸⁸ Bu durumu çok ilginç ve tartışmaya açık iki sebebe bağlamaktadır. Birincisi, Araplar sıcak ve pek değişmeyen bir iklimde yaşadıkları için çok fazla hasta olmuyorlar ve bu nedenle hekime de ihtiyaç duymuyorlardı. Seyyaha göre ikinci neden doktorlarla alakalıydı. Hizmetleri karşılığında kendilerine halk tarafından verilen mükâfat son derece düşük olması nedeniyle doktorlar, yeni ilaçlar bulup bu bilimi geliştirmek yerine sahte ilaçlar hazırlayarak nankör halkı cezalandırıyorlardı.

Mayıs 1792'de Bursa'da bulunan seyyah William Hunter ise Bursa'daki Selâtin camilerine bağlı medreselerin (*Royal Colleges*) ülke içinde büyük bir üne sahip olduğunu, burada Arapça eğitimi alan öğrencilerin ihtiyaçlarının iyi bir şekilde karşılandığını belirtmiştir. Seyyah bunun karşılığı olarak da kendilerinden ücret alınmamasını⁸⁹ överken İstanbul ve Bursa'da bulunan medreselerde Arapça ve Kuran bilgisi dışında bir şey öğretilmemesini eleştirmiştir.⁹⁰

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Uleması

Avrupalılar Osmanlı eğitim kurumlarında görev alan eğitimciler ve bilim adamları hakkında da gözlemlerde bulunmuşlar, onları kendi eğitimcileri ile karşılaştırmışlardır. Bu konuda özellikle kendileri de eğitim bilimleri ile ilgilenen gözlemciler daha gerçekçi tespitlerde bulunmuşlar, kaleme aldıkları bilgi ve yorumların ülkelerinde ilgiyle okunduğunun farkında olarak kendi eksikliklerini ve Osmanlıların üstünlüklerini çekinmeden dile getirebilmişlerdir. Ancak hemen her konuda olduğu gibi gereksiz ve mesnetsiz genellemelerden ne kadar uzak kalırlarsa hakikati aktarmadaki becerileri o kadar yüksek olmuştur. Bu anlamda çeşitli gözlemlerini yazanlardan birisi olan ve Osmanlı topraklarını 1573 yılında ziyaret eden Stephan Gerlach, hiçbir dayanak göstermeden eğitim siteminde rüşvetin etkin olduğunu belirtirken, bazen çok değerli bir âlimin rüşvet verecek

⁸⁶ C. Niebuhr, *Travels Through Arabia*, s. 263.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 264.

⁸⁸ *A.g.e.*, s. 273.

⁸⁹ W. Hunter, *Travels Through France, Turkey*, s. 252. Kasım 1701'de yine Bursa'dan geçen Fransız gezgin Joseph Pitton de Tournefort da medreselerin ücretsiz eğitiminden bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, Vol: III, London 1741, s. 308. Bu arada vakıf geliri olmayan bazı ilköğretim kurumlarında öğrencilerden bir miktar para alındığını hatırlamak yerinde olacaktır. Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 56.

⁹⁰ W. Hunter, *Travels Through France, Turkey*, s. 69.

para bulamadığı için hak ettiği göreve gelemediğini iddia etmiştir.⁹¹ 1574 yılında Osmanlılara esir düşen ve 3 yıl esir kaldığı süre içinde Halep ve Trablus'ta bulunan Alman tacir Hans Ulrich Krafft da bu konuda yorumlar yapmıştır. Trablus'ta bir kalede hapis iken kaledeki bir komutanın oğluna ders veren bir hoca ile aralarında ay tutulmasına dair yaşanan bir diyalogu anlatırken Osmanlıların astronomi bilgisinden uzak olduklarını ve bu bilimle uğraşmayı “*Allah’ın işine karışmak*” olarak algıladıklarını ifade etmiştir.⁹²

Krafft’ın esir düştüğü dönemde Osmanlı başkentinde bir rasathane kurulması çalışmasının yürütülüyor olması ilginçtir. Zira padişah III. Murad tarafından İstanbul’a çağrılan ünlü astronom Takıyyüddin o sıralarda bu işle görevlendirilmişti. Takıyyüddin hakkında yorumlarını seyahatnamesine alan Schweigger, İstanbul’u ziyaretinden (1578) üç yıl önce, “bir Arap astronom” diye isim vermeden andığı Takıyyüddin’in, sultana gelerek kendisine yardım edildiği takdirde yıldızlara bakmak suretiyle, gelecek hakkında bilgi verebileceğini ifade etmiştir.⁹³ Seyyah astronomun teklifinin kabul edildiğini ve kendisine on iki Hristiyan kölenin verildiğini yazmıştır. Astronomun Galata’da inşa ettirdiği konutunda uydurduğu kehanetlerle insanları kandırdığını iddia eden Schweigger, onun aslında Roma’da bir matematikçiye hizmet ettiğini, onun yanında öğrendikleriyle bir yıldız falcısı olduğunu da duymuştu. Seyyahın duydukları arasında Takıyyüddin’in elinde Ptolemaios, Euklid ve Proklos başta olmak üzere pek çok ünlü astronomun Arapça kitabı olduğu şeklinde bir bilgi de vardı. Ona göre astronom, bir Yahudi’yi de bu kitapları açıklaması için yanında görevlendirmişti. Arap astronomda, üzerlerinde meridyen ve ekinoksların bulunduğu iki küre olduğunu ifade eden seyyah, astronomun geleceğe dair hiçbir bilgi veremediğini ve şeyhülislamın ikazı ile kurduğu düzeninin yıkıldığını kaydetmiştir. Eserinde bu konuya ayırdığı bölümün sonunda Alman seyyah, Türklerin astronomi bilimini “*daha önce tanımadıklarını ve onunla yeni karşılaştıklarını*” da eklemiştir.⁹⁴

⁹¹ S. Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, s. 194.

⁹² H.U. Krafft, *Türklerin Elinde Bir Alman Tacir*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 103- 106.

⁹³ S. Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk*, s. 101. Takıyyüddin ibn-i Maruf (1521- 1585) Şam’lı olup, 1571 yılında müneccimbaşı olarak atanmış ve gözlemevini muhtemelen 1575 yılında kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969; Yavuz Unat, “Takıyyüddin ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)”, *Türkler*, C. 11, Ankara 2002, s. 277-288.

⁹⁴ Salomon Schweigger, Takıyyüddin’in bilgisinin kaynağını Batılı bilim adamlarına mal ederken, diğer bir kaynak olarak da eski Yunan dönemi filozof ve bilginlerini göstermektedir. Seyyah bu bilgi kaynaklarını anlamayan gözlemcinin bir de Yahudi yardımcı olarak onun yardımıyla bu kaynakları anlayabildiğini yazmıştır. Ancak seyyahı olumsuz bir bakışa sevk eden bu ifadelerin başka bir şekilde yorumlanması da pekâlâ mümkündür. Seyyahın bahsettiği astronomun batılı bilim adamları ve kaynaklarından haberdar olduğunu görmek gerekir. Ayrıca astronomun bilimsel çalışmalarını Yahudi bir

İncelenen döneme dair ulemayı siyasetle ilişkilendirerek değerlendiren seyyahlardan olan Fransız Olivier ise Osmanlı ulemasının müsadere edilmediklerinden ve kazançlarının büyük olmasından dolayı ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını düşünmüştü. Öyle ki “*aralarındaki sıkı birlik, bizzat hanedan karşısında dahi bir güç olarak algılanabilmelerine neden oluyordu.*”⁹⁵

Avrupalı gözlemcilerin önemli bir kısmı da Osmanlı din bilimleri ve bilginleri hakkında yorumlarda bulunmuşlar ve Hristiyan hissiyatı ve bazen de radikalizminden sıyrıldıkları oranda Osmanlıların din anlayışı ve bilginleri hakkında ilginç bilgiler aktarmışlardır. Hiç şüphesiz gözlemlerin önemli bir kısmı İstanbul’da yapıldığından, ilgi doğal olarak Şeyhülislam üzerinde yoğunlaşmış, taşraya çıktığında ise kadılar ilgi odağı haline gelmişlerdir. İngiliz Henry Blount ise İstanbul müftüsünün (şeyhülislamın) devlet sistemindeki yerine dair ilginç tespitlerde bulunmuştur. Ona göre müftü, dini otoritesine dayanarak askerleri canlandırmak için hizmet etmekte ve tartışmalı konularda yanlış yola girildiğinde doğru kararı vermekteydi. Yine seyyah, değişik bir yorumda bulunarak müftünün Kuran’dan aldığı ilham ile “*devletin rubu*” olan veziriazama danışmanlık yaptığını kaydetmiştir.⁹⁶ Gözlemcilerin çoğunda görülen ve Müslüman din adamı ve görevlilerini Hristiyan din adamlarına benzetme ve onlarla karşılaştırarak değerlendirme çabası Blount’ta da net bir şekilde gözlenirken, müftüyü bizzat vezirin danışmanı olarak görmüş olması ilgi çekicidir.

Fransız Olivier’e göre ise müftü ya da şeyhülislam dinin yorumlayıcısı olup sultan, onun “*fetva*” adı verilen kararı olmaksızın vergi koyamaz, savaş kararı alamaz ve kanun çıkaramazdı. Şeyhülislam bu konumu ile adeta sultanın gücünü kontrol ederdi.⁹⁷ Fransız seyyaha göre “*imam ve müezzînleri ayrıcalıklı ulema sınıfıyla karıştırmamak gerekir. Onlar dinin camilerdeki yorumlayıcılarıdır. Müftülerin korumasında ya da herhangi bir denetim altında değillerdir*”.⁹⁸ Seyyah, imamların ulema sınıfından tecrit edilmiş olduklarını ima etmeye çalışmakta ve ulemanın büyük yerleşim yerlerindeki etkisinin taşraya bu kesimlerce taşınmasının söz konusu olmadığına inanmaktadır. 1705 yılında İstanbul’da bulunan ve Fransız kralınca araştırma yapması için buraya gönderildiği anlaşılan Paul Lucas adlı bilim adamı ve seyyah ise, Anadolu kazaskeriyle yaşadığı olayları anlatırken kayda değer bilgiler aktarmıştır. Seyyah, tıp ilmi ile ilgili araştırmalar yapmak için Anadolu’ya geçme izni istediğinde Anadolu Kadaskeri Ebubekir Efendi gideceği yerlerdeki

---

yardımcı ile yürütecek kadar bağınazlıktan uzak olduğunu düşünmek de mümkündür. Nihayet rasathanenin yıkılması olayında bilim adamları arasındaki çekememezliğin rolünü de unutmamak gerekir. C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, s. 156.

⁹⁵ G.A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, s. 172.

⁹⁶ H. Blount, *A Voyage into the Levant*, s. 80.

⁹⁷ G.A. Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, s. 173.

⁹⁸ *A.g.e.*, s. 172.

kadırlara ve ileri gelenlere yazdığı mühürlü bir nameyi kendisine vererek ona kolaylık sağlamış ve bu durum seyyahın oldukça hoşuna gitmişti.⁹⁹

Kadınların görevlerini düzgün bir şekilde yerine getirmeleri ve mahkemelerin hızlı karar vererek dava taraflarını mağdur etmemeleri seyyahların gözünden kaçmamıştır. Kanuni döneminde 1535 ve 1549 yıllarında olmak üzere iki kez Osmanlı topraklarında bulunan Fransız bilim adamı ve diplomat Guillaume Postel¹⁰⁰, bu hızlı ve adil karar alma becerisini kadınların yetiştirilmesine önem verilmesine ve onlara ölçülülük anlayışının benimsetilmeye çalışılmasına bağlamıştır.¹⁰¹

Yabancıların Osmanlı kadırlarına ilişkin aktardıkları deneyimleri kadınların ilgi alanlarının ve seviyelerinin ne kadar geniş olabileceğine dair önemli bilgiler içermektedir. Örneğin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında birkaç kez Osmanlı sınırlarında gezinen Fransız seyyah Chevalier d'Arvieux, 1659'da Suriye'deki Sayda kadısı Mahmud Efendi ile olan dostluğunu şu cümlelerle anlatmıştır. "Kadı Mahmud Efendi'nin en candan dostlarındandım. Herkes çekildikten sonra gece yemek yer, tıp, astroloji, felsefe, coğrafya ve hatta din hususunda sohbet ederdik".¹⁰² Burada bir kadının Osmanlı bilim dünyasında pek rağbet görmeyen konularda hem de bir gayr-i Müslim ile rahatça tartışabiliyor olmasının kaydedilmesi dikkat çekicidir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyetindeki Kuzey Afrika memleketlerinde ve Suriye'de dolaşan, buralarda coğrafi araştırmalar yapan İngiliz Thomas Shaw, Cezayir'de bulunduğu sırada, orada görevli Osmanlı kadıları hakkında çok ilginç yorumlar yapmıştır. Devletin otoritesini yaymada görev alan kadınların çoğunun İstanbul ve Kahire'de yetiştiklerini belirten araştırmacı seyyah, kadınların Roma ve Hind kanunlarının (*roman codes and pandets*) Arapçaya çevrilmesi ile elde edilen bilgilerle eğitildiklerini yazmıştır. Daha sonra bu içeriğin aynı şekilde Avrupa üniversitelerinde de uygulandığını belirtmekte ve Osmanlı adalet sistemi ile görevlilerini beğendiğini ima etmektedir.¹⁰³

Gözlemciler ulema sınıfı içinde yer alan diğer görevliler hakkında da izlenimlerini ve yorumlarını kaydetmişlerdir. Alman gezgin Hans Dernschwam, Türk imamlarının cahil olduklarını iddia ederek "bizdeki hırsızları darağacına götürün cabil papazlara benzerler" şeklinde bir yorum yapmıştır.¹⁰⁴ Yine, 1610'da

⁹⁹ Gülgün Üçel- Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 298. Aslında gezgin kaleme aldığı bu bilgi ile bir Osmanlı kadısının sanıldığı aksine müspet ilimlerin araştırılması konusunda teşvikkâr olabileceğini tarihe not düşmüştü.

¹⁰⁰ Zeki Arıkan, "Montaigne ve Türkler", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.4, (Ocak 1993), s. 28.

¹⁰¹ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum ve Türk İmaji*, İstanbul 2007, s. 196.

¹⁰² G. Üçel- Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 165.

¹⁰³ T. Shaw, *Travels or Observations*, s. 314.

¹⁰⁴ H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 118. Osmanlı imamlarının bu şekilde tasvir eden Dernschwam, bir başka yerde daha ileri giderek Türk imamlarının

İstanbul'da bulunan Robert Withers, imam, derviş, müezzinin gibi kimselerin halkı eğitme görevlerinin olduğunu yazmış ve aslında çok da öne çıkarılmayan yaygın eğitimin varlığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Fransız seyyah Paul Lucas ise Karamürsel civarında “*hepsi de önemli âlim*” dediği dört dervişle tanıştığını yazarken bunlardan birisinin Özbek Türkü olup, kendisini şaşırtacak kadar Fransızcasının mükemmel olduğunu yazmıştı. Ayrıca seyyaha göre bu dervişin tıp bilgisi çok fazlaydı ve kendisi de tıp araştırması için orada bulunan Lucas'a yeni şeyler öğretmişti.¹⁰⁶ Paul Lucas böylece pek çok seyyahın eserinde andığı mistik bir ayin havası içinde dönüp duran derviş profilinden başka bir tasvir yapmaktaydı.

Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Kütüphaneleri ve Kitapları

Yabancı gözlemcilerin ilgilerini çeken noktalardan birisi de Osmanlı kütüphaneleri ve kitapları olmuştur. Matbaanın Avrupa'ya nazaran uzunca sayılabilecek bir süre yer bulamadığı Osmanlı devletinde Avrupalıların oldukça değerli tezyinatlarla bezenmiş el yazması eserlerin kaliteli kâğıtlarına, müstensihlerine ve kütüphaneler ile bu eserlerin satıldığı sahaflara değindikleri görülmektedir. 1546 ve 1548 tarihlerinde iki kez İstanbul'a gelen Fransız bilim adamı ve gezgini Pierre Belon, şehirde gördüğü bazı kâğıtların İtalya'dan geldiğini yazarken¹⁰⁷, Polonyalı seyyah Simeon'a göre de yazma işine sanat olarak bakılan İstanbul'da yazıcıların sayıları oldukça azdı.¹⁰⁸ Yine Osmanlı kitapları ve kitapçılığı ile ilgilenen gözlemcilerden birisi de zengin bir Fransız ailesinden gelen ve Fransa'nın İstanbul elçilik heyetinde yer alan Parisli Philippe du Fresne-Canaye idi. 28 Şubat- 9 Haziran 1573 tarihleri arasında İstanbul'da bulunduğu sırada camilerdeki el yazması eserleri inceleme fırsatı bulan seyyah, Osmanlıların matbaayı kullanmadıklarına dikkat çekmeden edememişti.¹⁰⁹ Sultan III. Murad zamanında İstanbul'a gelerek Osmanlı tarihi ve sarayı hakkına detaylı bir çalışma ortaya koyan, Fransız kralı XIII. Louis'in resmi tarihçisi Michel Baudier ise saraydaki kütüphaneyi övmeden edememişti. Yazar buradaki eserleri paha biçilmez değerde ve sayıca fazla bulurken pek çok dilde eserin bulunduğu kütüphanenin kendi çağının en şöhretlisi olduğunu yazmıştı.¹¹⁰

---

okuma yazma bilmeyen, kitapları olmayan ve tahsil görmemiş kimseler olduklarını iddia etmiştir. *A.g.e.*, s. 84.

¹⁰⁵ R. Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, s. 133. 1760-1767 yılları arasında Kıbrıs'ta bulunan Tuskan Konsolosu Giovanni Abbe Mariti de imamların Kuran okumak dışında halkı eğitmek gibi bir görevleri olduğunu yazmıştı. Abbe Mariti, *Travels Through Cyprus, Syria and Palestine With A General History of the Levant*, Volume 1, Dublin 1792, s. 44.

¹⁰⁶ G. Üçel- Aybet *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 629.

¹⁰⁷ Stefan Yerasimos, “Belon Pierre”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1992, s. 152.

¹⁰⁸ H. D. Andresyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 102.

¹⁰⁹ Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne- Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çeviri: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 72.

¹¹⁰ M. Baudier, *The History of the Imperial Estate*, s. 26.

Yabancı gözlemciler sadece Topkapı Sarayı'ndaki eserler hakkında yazmamışlar, halkın arasında katıldıklarında kitaplarla haşır neşir olmuşlar ve bu konuda başlarından geçenleri de kaleme almışlardır. Örneğin Türkçe öğrenmek amacıyla 1614 yılında Osmanlı başkentine gelen İtalyan serüvenci Pietro della Valle, kendi ifadesine göre, el- Kâmûs'u bir pazardan satın almak istediğinde bir derviş müdahale etmiş ve "*kitapların gâvurlara satılması kötü bir davranış*" diyerek satışı önlemeye çalışmıştı. Valle, nihayet saraydaki birisi için hediye olarak satın aldığını söyleyince istediği kitaba sahip olabildiği.¹¹¹ Seyyaha göre dervişin bu tavrı aslında tüm Müslümanlar için de geçerliydi ve Müslümanlar kitaplarını gayr-i Müslimlere satmak istemiyorlardı.¹¹²

Osmanlılarca yakalanan ve 1648- 1670 yıllarında çeşitli Kuzey Afrika ülkelerinde dolaştırılan ismi bilinmeyen bir İngiliz esir de Cezayir'de Tlemcen şehrinde Arapça yazmalarla dolu eski bir kütüphane görmüştü. Anlattığına göre, şehirdeki Büyük Cami denilen camiinin bitişiğinde bir medreseye ait kütüphaneye girmek istemiş, fakat Hristiyan olması sebebiyle kapıcı tarafından geri çevrilmişti. Kapıdaki görevliye orada hangi tür kitaplar olduğunu sorduğunda görevli ona Afrika prensleri tarafından toplanmış olan astroloji, mantık, matematik ve ruh bilimine dair kitaplar olduğundan ve bu kitaplardan öğrenciler ile sihirbazların da yararlandığından bahsetmişti.¹¹³ Osmanlı topraklarında gezdiği süre boyunca gördüğü kitaplarla yakından ilgilenen bir başka gözlemci de Fransız elçilik görevlisi olarak 1672-1673 yıllarında İstanbul'da bulunan Antoine Galland idi. Fransa'da doğu dilleri üzerine eğitim gören, Arapça, Farsça ve Türkçe dâhil pek çok dile vakıf olan Galland, hatıralarında İstanbul'da hayran kalarak¹¹⁴. Aldığı kitapların isimlerini anmış ve onlar hakkında eleştirilerini sıralamıştır. Mesela Acâib'ü-l Mahlukât isimli eseri sıkı pazarlıklar sonucu 25 kuruşa almıştı. Yine, "*Hoca Efendi Tarihî*" diye andığı Tâcü't- tevârih'in üslubunun tabiiyetten uzak olduğunu belirtmekle beraber bu kitap için "*fena değildir*" diye de eklemiştir.¹¹⁵

¹¹¹ Sonja Brentjes, "XVI.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", Çeviren: Meltem Begüm Saatçi, *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 253.

¹¹²A.g.m., s. 254.

¹¹³ G. M. MacLean, *The Rise of Oriental Travel*, s. 213.

¹¹⁴ Fransız görevlinin başkentteki kitaplara hayran kalması boşuna değildi. Zira Osmanlı kitap ciltleme ve istinsah faaliyetlerinin zirveye ulaştığı bir dönemde İstanbul'da bulunuyordu. Bu konudaki ihtişama dair değerlendirme ve örnekler için bkz. Zeren Tanındı, "Kitap ve Cildi", *Osmanlı Uygarlığı*, C. 2, Yayına Hazırlayanlar: Halil İncalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 841-864 ve aynı yazar "Kitap ve Tezhibi", *Osmanlı Uygarlığı*, C. 2, Yayına Hazırlayanlar: Halil İncalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 865-891.

¹¹⁵ A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar*, C.I, s. 94. Yazar Peçevi Tarihini de beğendiğini eklemiştir. Yazarın incelediği ya da satın aldığı başka eserler için bakınız: *A.g.e.*, s. 38-43.

İngiltere'nin Osmanlı elçisi Edward Wortley Montagu'nun hanımı olan ve Türkiye'deki izlenimlerini mektuplar şeklinde yayınlayan meşhur Lady Mary Montagu da 1717 yılında kaleme aldığı mektubunda üç hafta boyunca Belgrat'ta bulunduğunu ve burada Ahmet Bey isminde Arapça ve Farsçada mahir bir bilim adamı (*scholar*) ile birlikte kaldığını yazmaktadır. “Efendi” lakabını taşıdığını belirttiği bu kişinin her çeşit kitabı içeren güzel bir kütüphanesi olduğunu kaydeden Montagu, kendisinin oldukça açık fikirli olduğunu ve onunla gayet rahat bir şekilde konuştuğunu da belirtmiştir.¹¹⁶ Bir Osmanlı din adamının bir kadınla hem de her konuda açıkça ve saatlerce sohbet etmesi ve kütüphanesini ona açması İngiliz gezgini oldukça şaşırtmışa benzemektedir.

On sekizinci yüzyılda Osmanlı topraklarını gezen Thompson ise 1744'te bastırıldığı eserinde Mısır'ı gezerken Kızıldeniz kenarında Sina Dağı'na (*Mount Sinai*) yakın yerde bir Hristiyan kütüphanesini gezmiş ve burada oldukça fazla sayıda birinci elden Grekçe ana kaynak görmüştü.¹¹⁷ Şüphesiz seyyahların izlenimlerinde her şehir bu şekilde anılmamıştı. Zira 1610'da İzmir'de bulunan George Sandys, “*bu şehir ne okullarındaki eğitimi ne de kütüphaneleri ile ünlü olmayan bir şehir*” diye yazmıştı.¹¹⁸ Hatta ona göre Müslümanlar buraya geldikten sonra şehrin antik dönemden kalan tüm güzellikleri ve bilimi de bozulmuştu.¹¹⁹ Elbette seyyah İzmir'in bütün okullarını ya da –varsa- kütüphanelerini gezmemiş olsa da derin Antik Yunan sevgisi ve Hristiyanlık duyguları neticesinde edindiği izlenim bu yönde olmuştu. Osmanlı ordusunda görev yaparken aynı zamanda yaşadığı yerlere ilişkin gezilerini ve gözlemlerini kaleme alan Baron de Tott ise İstanbul'daki sadrazam Ragıp Paşa kütüphanesine dair bazı bilgileri eserine almıştı. Ragıp Paşa'nın Türklerin çoğundan daha bilgili olduğunu belirten De Tott'a göre sadrazamın bizzat kendi parası ile bir kütüphane yaptırmasının iki sebebi olabilirdi. Ya insanlar arasında yaygın olan bilime karşı ilgisizliğe bir tepki için ya da ölümünden sonra kitaplara, edebiyata ne kadar değer verdiğinin bilinmesi için arkasında bir anıt olarak kalsın diye bu eseri yaptırmıştı.¹²⁰ Burada bin ya da bin iki yüz kitap olduğunu belirten baron, bu eserlerin bizzat vezirin topladığı Arapça ve Farsça yazmalar görmüştür. De Tott, bu kütüphanenin, halkın kullanması amacıyla yapıldığını ve bir görevlinin buraya atanması sonucunda isteyen herkesin içeri alındığını da kaydetmişti.

¹¹⁶ Mary Wortley Montague, *The Letters of Lady Mary Wortley Montague*, Bordeux 1805, s. 64.

¹¹⁷ Charles Thompson, *The Travels of the Late Charles Thompson*, Volume 3, Basım Yeri Yok, 1744, s. 363.

¹¹⁸ G. Sandys, *A Relation Of A Journey*, s. 23.

¹¹⁹ Osmanlı ülkesindeki Antik kalıntılar ve bunlara karşı Osmanlıların tutumu hakkında gezginlerin görüşleri için bakınız: Gürsoy Şahin, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle ilgili İzlenimleri” ve Amanda Wunder, “Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe”, *Journal of Early Modern History*, 7, (2003), p. 89–119.

¹²⁰ B. De Tott, *Memoirs of the Baron De Tott*, s. 165.

İstanbul kütüphanelerini öven, bunu içtenlikle kelimelere döken ve 1786 yılına kadar beş yıl payitahtta kalan papaz Giambattista Toderini'ye göre ise Fatih'le birlikte İstanbul'da kütüphaneler açmaya başlayan Türkler diğer asırlarda da bunların sayısını arttırmışlar ve adeta bu kurumlarla barışı süslemişlerdir.¹²¹ Toderini, bu konudaki sözlerinin sonunda kütüphaneleri kurmaları sırasındaki cömertlikleri nedeniyle sultanlara teşekkür bile etmişti.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki günümüzde Oxford, Cambridge, Paris, Roma, Leiden ve Berlin'de bulunan bilim ve sanattaki en iyi Arapça, Türkçe ve Farsça koleksiyonların asıllarının buralara taşınmasında gezginlerin rolü büyük olmuştur. Nitekim bu koleksiyonlar, gezginlerin İstanbul, Halep, Kahire ve diğer kentlerdeki özel ya da saray kütüphanelerinden ve kitapçılardan satın aldıkları, kopyaladıkları ya da çaldıkları eserlerle bir araya getirilmiştir.¹²²

Sonuç

Tarihin birer canlı tanığı olan seyyahlar, elçiler ve esirler Osmanlı tarihi açısından başka kaynaklarda rastlanılmayacak çok değerli bilgiler bırakmışlardır. Osmanlı bilim dünyasının genel özellikleri ve bu dünyanın temsilcileri de gözlemcilerin izlenimlerinde yerini almıştır. On altıncı yüzyıl ile on sekizinci yüzyıllar arasında imparatorluk topraklarında bulunan bazı Avrupalılar, Osmanlı toplumunu geneli itibarıyla bilgisiz ve rahatlarına düşkün insanlar olarak nitelendirmişlerdir. Onlara göre kitapların pek fazla ilgi görmediği Osmanlı ülkesinde buna paralel olarak eğitimciler de yeterli bilgiye sahip değillerdir. Ayrıca Avrupalılar, Türkçeyi bilim ve edebiyat dili için yetersiz görmüşler, Türklerin Arapça ve Farsça kullanmak ya da bu dillerden kelimeleri eklemek suretiyle kendi dillerinin yetersizliğini örtmeye çalıştıklarını iddia etmişlerdir. Oysa onların bu yaklaşımlarının ciddi bir gözlem ve tetkike dayanmadığı anlaşılmaktadır. Daha çok kendilerinden önce yazılanların etkisinde kaldıkları anlaşılan gözlemcilerin kendi inanç ve kimliklerinin etkisiyle çoğu zaman gerçekleri yazmadıkları ya da yazamadıkları söylenebilir. Bunun en bariz kanıtı pek çoğunun içine girmedikleri halde Enderun Okulu hakkında yaptıkları olumsuz değerlendirmelerdir. Benzer ifadeler medreseler için de kullanılmıştır. Avrupalılar özellikle başkentteki medreselerin müfredatlarını değerlendirirken yine birbirlerini takip etmişler, tüm kurumları ve onların müntesiplerini tekdüze yapılanmalar olarak görmüşlerdir. Bu anlamda ciddi incelemeler yapmadan tüm medreselerde aynı derslerin okutulduğunu ve akli ilimlerin yer almadığını zannetmişlerdir. Dahası aynı dönemlerde Osmanlı ülkesini gözlemleyen kimselerin benzer konular hakkında birbirinden farklı izlenimleri aktarmış olmaları da onların bazı konulardaki tutarsızlıklarını ortaya koymaktadır.

Sözü edildiği üzere Osmanlı bilim dünyasını tümüyle yetersiz bulan kolaycı betimlemeler dışında bu dünyayı daha ılımlı anlatılarla değerlendirenler de

¹²¹ Harry N. Howard, "Preliminary Materials for a Survey of the Libraries and Archives of Istanbul, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 59, No. 2 (Jun., 1939), s. 228.

¹²² S. Brentjes, "XVI.- XVII. Yüzyıllarda", s. 251.

olmuş, Türklerin eğitim sistemini ve eğitimcilerini gerçeğe uygun şekilde tasvir edenlere de rastlanmıştır. Bu anlamda sabır ve ilgiye dayalı eğitim modeli, gözlemciler tarafından olumlu karşılanmış, her ne kadar çeşitli dönemlerde abartıya kaçarak eğitimdeki verimi düşürmüştü de eğitimde kullanılan ezber metodunun ve yüz yüze eğitimin başarıyı arttıracığına dikkat çekilmiştir. Yine eğitim kurumlarının fiziki yapılarını beğenen bazı Avrupalılar, sayı bakımından okulları genelde yeterli, hatta fazla bile bulmuşlardır. Bundan başka gözlemcilerin önemli bir kısmı Osmanlı medreselerinde öğrencilere sağlanan maddi desteğe hayranlıkla atıf yaparken, aynı sistemin kendi ülkelerinde olmamasından yakınmışlardır. Bu durum daha çok medreselerin ve vakıfların maddi bakımdan en güçlü dönemlerini kapsayan on altıncı yüzyıla ait aktarımlarda daha belirgindir. Aynı dönemlerde Avrupalıların pek çok konuda Osmanlı ülkesine korku ile karışık besledikleri hayranlık doğal olarak burada incelenen konuda da kendini hissettirmiştir.

Yine söz konusu genel değerlendirmeler içinde kaybolan ve önemli farklılıkları ifade eden istisnai durumlar az da olsa kimi gözlemcilerin tespitlerine yansımıştır. Böylece toplum içinde bireysel olarak kendini yetiştiren, Batılı bilim adamlarının eserlerinden haberdar olan, astroloji, mantık ve felsefe gibi müspet bilimlerle ilgilenen kurum ve kişilerin varlığı bizzat yabancıların şahitliğiyle de belgelenmiştir. Avrupalılara göre kendini yetiştiren bu bilim adamları iyi birer kütüphaneye sahiptiler ve eserlerinin çokluğu ile övgüyü hak ediyorlardı. Bu kütüphanelerden etkilenen seyyahlar güzel bezemeli Osmanlı yazma eserlerinin satıldığı sahafların ve çarşıların da ziyaretçileri arasında yer almışlar ve mümkün olduğunca buralardan eser satın almadan çıkmamaya çalışmışlardır.

Osmanlı uleması ile yakından görüşen, onlarla felsefe, astroloji ve astronomi gibi bilim dallarında uzun sohbetlere katılan gözlemciler, bunlara dair izlenimlerini aktarırken ulema hakkında başka hiçbir şekilde sahip olunamayacak olan çok özel bilgileri kayda geçirmişlerdir. Zira aralarında felsefe hakkında saatlerce sohbet ettikleri kadıya rastlayanlar olmuş, batılılar bu gözlemleriyle Osmanlı uleması hakkındaki genel geçer görüşlerin yeniden değerlendirilmesi konusunda araştırmacıları oldukça cesaretlendirici nitelikte bilgiler bırakmışlardır. Böylece yabancı gözlemcilerin Osmanlı dünyasının içine ne kadar nüfuz edebildikleri yazdıklarının hakikate ulaşması noktasında belirleyici olmuştur. Dolayısıyla halk ve ulema ile daha yakından temas kurma şansını yakalayanların ifadelerindeki naiflik ve objektiflik açık bir şekilde görülmektedir.

İncelenen seyahatname, anı kitabı ve raporlarda Osmanlı bilim adamları ve eğitim kurumlarının topluma ait başka unsurlar kadar dikkat çekmediklerini de ifade etmek gerekir. Hemen hemen her yabancı gözlemci hamamlardan, haremden, kadınlardan ya da sema yapan dervişlerden sayfalar dolusu bilgiler aktarırken, medreseler ile diğer eğitim kurumları ve bunların üyeleri hakkında daha ketum kalmışlardır. Elbette yabancılar açısından dini hassasiyetlerin yüksek olduğu bu kurumlara rahatlıkla girebilmek ve ulema ile konuşabilmek kolay

değildi. Ancak gözlemciler için dillerini ve kültürlerini iyi bilmedikleri medrese talebeleri ya da hocalarıyla sohbet etmek, onları anlamaya çalışmaktansa hamamda müzik eşliğinde raks eden kadınları veya saatlerce sema yapan dervişleri izlemek daha eğlenceli gelmiş olmalıdır. Yine görevleri gereği ya da zorunluluktan dolayı uzun süre Türklerle beraber yaşamış olan Avrupalı gözlemciler dindaşlarına daha fazla ilgi göstermiş, Müslümanlardan bahsederken dini düşüncelerinin zihinlerinde oluşturduğu sınırlardan uzaklaşmamışlardır. Bu anlamda örneğin bir Kayseri camisinden çok, İskenderun'daki bir kiliseyi gezmek ve hakkında tarihi bilgilerle bezenmiş izlenimleri aktarmak yabancılar için daha cazip gelmiştir. Bu sınırlayıcı etkiler altında kaleme alınan yorum ve müşahedeler ise Avrupa halklarının zihnindeki Osmanlı imajının hakikatlerden uzak kalmasına neden olmuş, imparatorluk coğrafyasına gelme şansını bulamayan milyonlarca insan bu büyük kültür havzasını kendilerine sunulan pek çoğu önyargılı ve maksatlı değerlendirmelerin çizdiği dar kalıplar içinde öğrenmek zorunda kalmıştır.

Kaynakça**Ana Kaynaklar**

A Collection of Curious Travels and Voyage Containing Dr. Leonhart Rauwolf's Journey, Translated from the Original High Dutch By Nicholas Staphorst, By the Rev. John Ray, Volume II, London 1738.

A Collection of Voyages and Travels Some Now First Printed from Original Manuscripts, Printed by H. C. for Awnsham and John Churchill Volume IV, London 1704.

ANDRESYAN, Hrand D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608- 1619*, İstanbul 1964.

Baron De Tott, *Memoirs of the Baron De Tott on the Turks and the Tartars, Translated From The French by an English Gentilmen at Paris*, Dublin 1785.

BAUDIER, Michel, *The History of the Imperial Estate of the Grand Seigneurs: Their Habitations, Lives, Titles, Qualities, Exercises, Workes, Reveneves, Habit, Discent, Ceremonies, Magnificence, Judgments, Officers, Favourites, Religion, Power, Government and Tyranny*, translated out of French by E.G.S.A., London 1635.

BENT, James Theodore (Editör ve Önsöz yazarı olarak), *Early Voyages and Travels in The Levant, I- The Diary Of Master Thomas Dallam, 1 599-1600. II- Extracts From The Diaries Of Dr. John Covel, 1 670- 1 679 With Some Account Of The Levant Company Of Turkey Merchants*, London 1893.

BLOUNT, Henry, *A Voyage into the Levant*, London 1636.

BOBOVIUS, Albetrus, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, Çeviren: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002.

BRUCE, Peter Henry, *Memoirs of Peter Henry Bruce*, London 1782.

CRAVEN, Elizabeth Lady, *A Journey Through the Crimea to Constantinople*, London 1789.

CURIPESCHITZ, Benedict, *Yolculuk Günlüğü 1530*, Çeviren: Özdemir Nutku, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

DE LA MOTRAYE, Aubry, *La Motraye Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.

DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çeviren: Yaşar Önen, Ankara 1987.

DU FRESNE-CANAYE, Philippe, *Fresne- Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çeviri: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

FORSTER, Charles Thornton - F.H. Blackburne Daniell, *The Life And The Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Volume: I, London 1881.

GALLAND, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672- 1673)*, C. I, II, Yayına Hazırlayan: Charles Schefer, Çeviren: Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, Editör: Kemal Beydilli, Çeviren: Turkis Noyan, Cilt I, II, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

- GYILLIUS, Petrus, *The Antiquities Constantinople With A Description of Its Situation the Conveniencies of Its Port, Its Publick Buildings, the Statuary, Sculpture, Architecture and Other Curiosities of That City With Cuts Explaining The Chief of Them*, London 1729.
- HUNTER, William, *Travels Through France, Turkey and Hungary in 1792 to Which are Added Several Tours in Hungary in 1799 and 1800*, Volume: I and II, London 1803.
- KRAFFT, H.U., *Türklerin Elinde Bir Alman Tâcir*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- LİTHGOW, William, *The Totall Discourse of The Rare Adventures Painefull Peregrinations of Long Nineteene Yeares Travayles from Scotland to the Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Affrica*, Glasgow 1906.
- MARINDIN, G.E. (Edited by), *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, London 1914.
- MARITI, Abbe, *Travels Through Cyprus, Syria and Palestine With A General History of the Levant*, Volume 1, Dublin 1792.
- MONTAGUE, Mary Wortley, *The Letters of Lady Mary Wortley Montague*, Bordeaux 1805.
- NIEBUHR, Carsten *Travels Through Arabia And Other Countries In The East*, Performed By M. Niebuhr, Now A Captain Of Engineers In The Service Of The King Of Denmark, Translated Into English By Robert Heron With Notes By The Translator And Illustrated With The Engraves And Maps, Vol. I, London 1792.
- PORTER, James, *Observation on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, Vol. I, Dublin 1768.
- OLIVIER, G.A., *Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia, Volume I and II*, London 1801.
- Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çeviren Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- RALAMB, Claes, *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657- 1658*, Çeviri: Ayda Arel, İstanbul 2008.
- RİCAUT, Paul, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, London 1701.
- RUSSELL, Alex, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, London 1756
- SANDYS, George, *A Relation Of A Journey Begun An: Dom: 1610. Fovre Bookes. Containing A Description Of The Turkish Empire, Of Egypt, Of The Holy Land, Of The Remote Parts Of Italy, And İlands Adioyning*, London 1621.
- SCHWEİGGER Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*, Yayına Hazırlayan: Heidi Stein, Çeviren: S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- SHAW Thomas, *Travels or Observations Relatmg to Several Parts of Barbary and the Levant*, Oxford, 1738.

- TAVERNIER, Jean- Babtiste, *XVII. Asrın Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çeviren: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.
- THÉVENOT, Jean *1655- 1656'da Türkiye*, Çeviren: Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- THOMPSON, Charles, *The Travels of the late Charles Thompson*, Volume 3, Basım Yeri Yok, 1744.
- TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul 2005.
- TOURNEFORT, Joseph Pitton, *A Voyage into the Levant*, Vol: III, London 1741.
- Türkiye'nin Dört Yılı 1552- 1556*, Yayınlayan: Manuel Serrano Y. Sanz, Çeviren: A. Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Yayın Yılı Yok.
- WITHERS Robert, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, Çeviren: Cahit Karya, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Kitaplar- Makaleler

- ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
- AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- AKKUTAY, Ülker, *Enderin Mektebi*, Ankara 1984.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S.2004*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2005.
- ARIKAN, Zeki, "Montaigne ve Türkler", *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 23-42.
- ATAÇ, Adnan - R. Vedat Yıldırım, "Osmanlı Hekimleri Ve Dioskorides'in 'De Materia Medica'sı'", *OTAM*, S. 15, Ankara 2004, s. 257-269.
- ATAY, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXIV, Ankara 1981, s. 15-56.
- ATAY, Hüseyin, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, Ankara 1982. s. 1-43.
- ATEŞ, İbrahim, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, s. 29-100.
- Avrupalı Esireler ve Müslüman Efendileri 'Türk İllerinde Esaret Anlatıları'*, Derleyen: Irvin Cemil Schick, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- BALTACI, Cahit, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1-2, İstanbul 2005.
- BRAUDEL, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1992.
- BRENTJES, Sonja, "XVI.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezinler ve Bilimsel Çalışmalar", Çeviren: Meltem Begüm Saatçi, *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 251-259.

- DARLING, Linda T., "Ottoman Politics through British Eyes: Paul Rycaut's 'The Present State of the Ottoman Empire'", *Journal of World History*, Vol. 5, No. 1 (Spring, 1994), pp. 71-97.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1, İstanbul 1997.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Asırda Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tespitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İSAM, İstanbul 2000, s.1-6.
- HOWARD, Harry N., "Preliminary Materials for a Survey of the Libraries and Archives of Istanbul", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 59, No. 2 (Jun., 1939), pp. 227-246.
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1-2, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- JR LIBBY, Lester, J., "Venetian Views of the Ottoman Empire from the Peace of 1503 to the War of Cyprus", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 9, No. 4, Central Renaissance Conference (Winter, 1978), pp. 103- 126.
- LYBYER, Albert Howe, *The Government Of The Ottoman Empire In The Time Of Suleiman The Magnificent*, London 1913.
- MACLEAN, Gerald M., *The Rise of Oriental Travel English Visitors to the Ottoman Empire 1580-1720*, New York, 2004.
- MATAR, Nabil "English Accounts of Captivity in North Africa and the Middle East: 1577-1625", *Renaissance Quarterly*, Vol. 54, No. 2 (Summer, 2001), p. 553-572.
- ÖNALP, Ertuğrul, "Bir İspanyol Esirin Gözüyle 1552-1556 Arasında İstanbul", *OTAM*, S. 1, Ankara 1990, s. 313-320.
- REYHANLI, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.
- RUSSELL, G. A. "Physicians at the Ottoman Court", *Medical History*, 1990, 34, s. 243-267.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1996.
- SERVANTIE, Alain, "Culture in Istanbul as seen by Western Europeans", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 47-48, 2010-2011, s. 177-202.
- SEZER, Hamiyet, "Batılıların Gözüyle Türkler", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 394- 398.
- SEZGİN, Fuat, *Tanınmayan Büyük Çağ*, İstanbul 2010.
- STEFANINI, Ruggiero, "Giambattista Casti in Troy and Athens 1788", *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 10, (1977), p. 157-168.
- ŞAHİN, Gürsoy, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 26, S. 42, (2007), s. 101- 125.
- ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, İstanbul 2007.

- TANINDI, Zeren, “Kitap ve Cildi”, *Osmanlı Uygarlığı*, C. 2, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalıcık- Günsel Renda, Ankara 2004, s. 841-864.
- TANINDI, Zeren, “Kitap ve Tezhibi”, *Osmanlı Uygarlığı*, C. 2, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalıcık- Günsel Renda, Ankara 2004, s. 865-891.
- TEBLY, Karl, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, Çeviren: Selçuk Ünlü, Ankara 1988.
- TEKELİ, İlhan, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü*, Ankara 1993.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- ÜÇEL-AYBET, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- WUNDER Amada, “Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe,” *Journal of Early Modern History*, 7, (2003), pp. 89–119.
- YERASİMOS, Stefan, “Belon Pierre”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1992, s. 152-153.
- YERASİMOS, Stefan, “Gilles, Pierre”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, Kültür ve Turizm Bakanlığı/ Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 395–396.